

Földi Zsombor (1987) assziriológus, a müncheni LMU Assziriológiai és Hettitológiai Intézetének munkatársa, jelenleg a Fritz Thyssen Stiftung ösztöndíjasa. Főbb kutatási területei az óbabilóni kor gazdaság-, társadalom- és jogtörténete, valamint a gyűjteménytörténet.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: *Ignotus Hugó és az „Asisakuga”* (2020/3).

Kerekes Miklós (1988) assziriológus, ókortörténész, doktorátusát az Isztambuli Egyetemen szerezte (2021). Kutatási területei az újasszír kori közigazgatás- és hadtörténet, valamint az anatóliai keresztény közösségek története.

Lagaštól Bábelig

A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár ékírásos tárgyai és II. Ignác Efrém Rahmáni szír katolikus pátriárka 1908-as magyarországi látogatása

Földi Zsombor – Kerekes Miklós

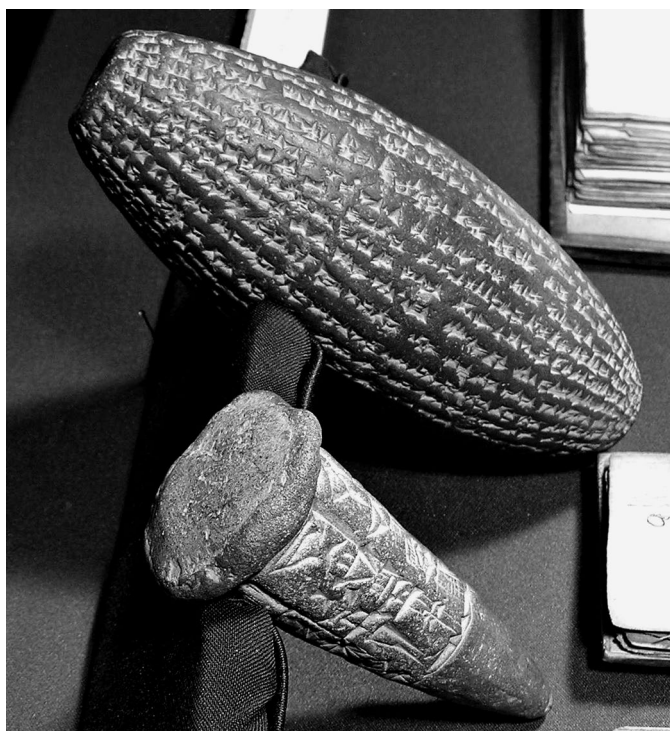
A magyarországi közgyűjtemények nemzetközi összehasonlításban igen kevés, alig néhány tucat ékírásos tárgyat őriznek; ezek túlnyomó része a Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteményéhez tartozik.¹ Ezekon kívül még néhány egyetemi tanszéken és magángyűjteményben² található kisebb számú ún. királyfelirat, mindenekelőtt bélyeges téglák.³ Kevésbé ismert tény, hogy a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár gyűjteménye is őriz két ékírásos tárgyat, melyeket az 1908-ban Magyarországra is ellátogató II. Ignác Efrém Rahmáni szír katolikus pátriárka ajándékozott Városey Gyula kalocsai érseknek (1905–1910). Az alábbiakban ezekkel a tárgyakkal, illetve Magyarországra kerülésük nem mindennapi körülményeivel foglalkozunk.

A szóban forgó ékírásos tárgyegyüttes egy feliratos agyagcylinderből és egy agyagszögből áll (1. kép); ezekhez három, túlnyomórészt kézírásos cédula (D1–3) tartozik. Mind az agyagcylinder, mind az agyagszög a mezopotámiai kultúrkörre jellemző íráshordozó: az assziriológiai konvencióban „királyfeliratnak” nevezett szövegük általában a király uralkodói címeit, az építkezés (rendszerint isteni) kedvezményezettjét és esetleg körülményeit nevezi meg. E tárgyakat jellemzően monumentális építkezések alkalmával készítették, hogy az épület alapzatában vagy falában helyezték el őket – végeredményben gyakran az emberi szem számára nem látható helyre kerültek, ez azonban nem is volt szempont, hiszen feliratuk részben az isteneknek, részben pedig az utókorak, az épületet később újjáépítő uralkodóknak szólt.

Kmoskó Mihály, aki a *Religio* című folyóirat 1913. évi első számában az agyagszöveget futólag, az agyagcylinder pedig részletesen ismertette,⁴ az utóbbit hamisítványként azonosította. Bár ezt az ítéletet e sorok szerzőinek vizsgálata is megerősíti, Kmoskó véleményét csupán a felirat (pszeudo-)ékírásos jellegére alapozta; az assziriológia bő egy évszázadnyi fejlődését figyelembe véve ma már szükséges a kérdést más szempontokból is megvizsgálnunk.

Az agyagcylinder

Az agyagcylinder hossza 15,2 cm, átmérője a végein 2,4 cm, középen 6,2 cm. Formai szempontból némileg rendhagyó darab: bár első pillantásra emlékeztet az újbabilóni királyok – mindenekelőtt II. Nabû-kudurri-uşur (Kr. e. 604–562) és Nabû-na'id (Kr. e. 555–539) – építési felirataival ellátott cylinderekre,⁵ az íráshordozó végeinek és közepének átmérői között tapasztalható különbség túlságosan nagy. Mérete sem igazodik a megszokott kategóriákhoz:⁶ a kis méretűeknél (jelm

1. kép. Az agyagcylinder és az agyagszög

lemző hossz: 10–14 cm; átmérő: 2,5–5 cm) nagyobb, a közepeseknél (hossz: ca. 20 cm; átmérő: 6–9 cm a végeken) kisebb. A súlya alapján e példány tömör agyagból készült, nem pedig üreges; mivel az újbabilóni cilinderek között mindkét változat előfordul, ez a körülmény nem perdöntő jelentőségű.⁷ Bár Kmoskó szerint „[a] henger anyaga hamisítatlan mezopotámiai agyagnak látszott”,⁸ egy helyen egy ütésnyomnak tűnő sérülés következtében lepattogzott a külső, sötétbarna réteg és láthatóvá vált a belső, téglavörös agyag – hogy itt a kor számlájára írható patináról, illetve szennyeződésről van-e szó, vagy a tárgyat szándékosan bevonták, illetve befestették valamilyen anyaggal, vélhetően csak természettudományos módszerekkel lehetne kimutatni.

A cilinderen Kmoskó 36 sornyi szöveget és több mint 500 ékjelet számolt össze.⁹ Bár a szöveg sorai az újbabilóni cilindereken megszokottal ellentétben¹⁰ nincsenek kolumnákba rendezve, hanem látszólag a henger egyik végétől a másikig futnak, a sorok száma egyenetlen: az egyik végén 30 sort, a másikon 27 sort, középen pedig 33 sort számolhatunk össze. Mivel a cylinder végei túlságosan keskenyek, egyes szövegsorok nem a bal szélén,¹¹ hanem valamivel beljebb kezdődnek; mások nélkül érnek véget, hogy elérnék a tárgy jobb szélét. Ez a szabálytalan elrendezés mezopotámiai építési feliratokon teljességgel szokatlan. A jelenség egyértelműen annak következménye, hogy a cylinder közepén annak túl nagy átmérője miatt feltűnően sok üres hely maradt a többé-kevésbé teljes sorok között, a hamisítványt készítő „írnok” pedig további fél-sorokat írt be ezekre a helyekre.

Kmoskó kimerítő részletességgel számolt be az agyagcylinder szövegének elolvasását célzó fáradozásairól, illetve azok kudarcáról. Talán arról van szó, hogy kiszínezte és eltúlozta ezeket, hogy a helyzet kínosságát oldja – egyetlen gyűjtemény sem hallja szívesen, hogy a birtokában lévő egyik legrégebbi tárgy modern hamisítvány. Egy másik lehetőség, hogy Kmoskó – assziriológiai munkásságának minden eredetisége mellett¹² – nem szerzett, nem szerezhett gyakorlatot az eredeti ékírásos táblákkal való foglalkozásban. Feltűnő azonban, hogy míg Kmoskó – saját elmondása szerint – napokon keresztül viaskodott a szöveggel, az általa segítségül hívott Mahler Ede azonnal megerősítette azon gyanúját, hogy hamisítványról lehet szó.¹³

Ami magukat az ékjeleket illeti, azok nem az ékírás ismert jeleit másolják, illetve imitálják, hanem teljes mértékben pszeudo-ékjelek. Összehasonlításképp: az említett újbabilóni agyagcylinderek jellemzően az ékírásnak a kő íráshordozókon használatos, archaikus, a mi fogalmaink szerint kalligrafikus jelformáit alkalmazzák, semmiképpen sem az orvosok (és egyik-másik professzor) olvashatatlan kézírásának megfelelő kurzív írásformáját. Kmoskó az egyes ékek irányára koncentrálna először tükkörírássra gyanakodott,¹⁴ utóbb azonban arra a következtetésre jutott, hogy az arabul jobbról balra író hamisító az ékírást is jobbról balra „írva” próbálta imitálni.¹⁵ Ha Kmoskónak ebben esetleg igaza is van, a tárgy pszeudo-ékjelein ezt nem lehet egyértelműen bizonyítani. Fontos ugyanakkor az írás mérete: az apró jelek alapján mindenképpen egy képzett és gyakorlott írnok munkáját kellene feltételeznünk, ez azonban szöges ellentétben áll az íráshordozó egyetlen megformálásával.

Bár az assziriológiában a hamisítványok kutatása sohasem került az érdeklődés középpontjába¹⁶ – a téma mindenképpen

érdemes volna egy szisztematikus vizsgálatra –, figyelmet érdemel a hamisítás korai dátuma. Valójában azonban már az ékírás megfejtését megelőzően is készültek modern kori ékírásos hamisítványok (mind valódi táblák lenyomatai, mind pedig ékírás-imitációk).¹⁷ A megfejtést követően részben a Közel-Keletet bejáró utazók gyűjtőszendvedélye, részben pedig a nagy nyugati múzeumok egyre fokozódó agyagtáblaéhsége hatalmas felvevőpiacot teremtettek a hamisítványkészítő műhelyek számára. A hamisításnak számos különböző módja és szintje létezik (például eredetileg felirat nélküli régiségek felirattal való állatása, sérült feliratok „javítása”, azaz kiegészítése stb.), de ezek részletes bemutatása szétfejtésképpen e tanulmány kereteit.

Az ékírásos tárgyak között ritka a jól sikerült modern hamisítvány,¹⁸ mivel az ékírás ismeretének jellemző hiánya döntően korlátozza a hamisító lehetőségeit. Edgar J. Banks (1866–1945) – utazó, saját korának fogalmai szerint régész és emellett maga is műkereskedő – a következőképpen fogalmazta ezt meg 1904-ben:¹⁹

A korai hamisítók energiáikat nagyrészt a táblák készítésére korlátozták, és mivel az ékírás ismeretét nem tartották szükségesnek, csupán megformázták az agyagot, és néhány ék alakú jelet nyomtak rá. E módon olyan tárgyat készítettek, amely saját magukon kívül senkit sem tudott megtéveszteni. A következő lépés a táblák öntése volt, és ebben már nagyobb sikerrel jártak. Az öntésből származó nyomokat azonban nem tudták teljesen eltüntetni, a jelek kevésbé voltak élesek, és az eredeti tárgyra jellemző súly és sajátos sós íz is hiányoztak. Amikor a Telloh-i táblákat oly nagy mennyiségben fedezték fel, az eredeti tárgyak annyira olcsóvá váltak, hogy egy időre gyakorlatilag megszűnt a közönséges „szerződések” utánzása.

A fentiekből következően ékírásos tárgyakat „jól”, azaz meggyőzően hamisítani csak képzett assziriológusok tudnak. Az itt tárgyalt agyagcylindert nyilvánvalóan nem szakember készítette, hanem olyasvalaki, aki ugyan maga nem ismerte az ékírás rendszerét, de látott már ékírásos tárgyakat, mi több, agyagcylindert is. Mivel az említett újbabilóni uralkodók feliratos cylinderei már a 19. század közepe-vége óta ismertek voltak, könnyen lehet, hogy a tárgy készítőjének kezén – kollégáinak hamisítványai mellett²⁰ – eredeti példányok is átmentek. Mindezek alapján valószínűnek tűnik, hogy a tárgyat a mezopotámiai régiségek kereskedelmének valamelyik közel-keleti központjában készítették. Ez ugyanúgy lehetett Bagdad, mint Konstantinápoly vagy egy másik nagyváros, talán Mószul – megjegyzendő, hogy Rahmáni maga is mószul szarmazású volt, a mószul keresztény Hajját család nevelte fel.²¹ Nem szükséges azonban közvetlen kapcsolódási pontot találnunk a műkincspiachoz, hiszen a pátriárka saját hazájában kiterjedt kapcsolatrendszerrel rendelkezett, emellett pedig maga is gyűjtött szír kéziratokat,²² ezért magas pozíciójánál fogva valószínűsíthető, hogy valamilyen módon műkincskereskedőkkel is kapcsolatban állt.

Mivel nincs okunk azt feltételezni, hogy Rahmáni ismerete volna az ékírást, nagyon valószínű, hogy az ajándékba adott agyagcylinderről ő maga sem tudta, hogy hamisítvány. Az agyagszög gyakorisága miatt (lásd alább) inkább az tűnik

elképzelhetőnek, hogy ezekhez a műtárgyakhoz sikerült kedvező áron hozzájutnia – ez a kereskedő részéről esetleg feltételezheti a tárgy hamisítvány mivoltának ismeretét és az ár ehhez való igazítását (hiszen egy eredeti agyagcylinder talán számottevően drágább lett volna), ez azonban nem több pusztá spekulációnál. E vonatkozásban érdekes a már említett Banks megjegyzése, mely szerint az általa az 1904-es év három hónapja alatt a bagdadi műkincspiacon látott anyag 80%-a hamisítvány volt.²³

Az agyagszög

Az agyagcylinder mellett Kmoskó több agyagszögről számolt be; összesen három vagy négy darabra vélt emlékezni.²⁴ Mivel az ékírásos együtteshez tartozó feljegyzések (lásd alább) csak két tárgyat említnek, feltételezhetjük, hogy Kmoskót vagy megcsalta az emlékezete, vagy Kalocsán a tárgyakat más hasonló régiségekkel együtt őrizték, amelyeket Rahmáni másvalakinek, esetleg magának az érseki könyvtáros Winkler Pálnak ajándékozott. Ezek ma biztosan nincsenek a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár gyűjteményében.

Kmoskó a következő leírást adja az általa vizsgált agyagszöggel (-szögekkel?) kapcsolatosan:²⁵

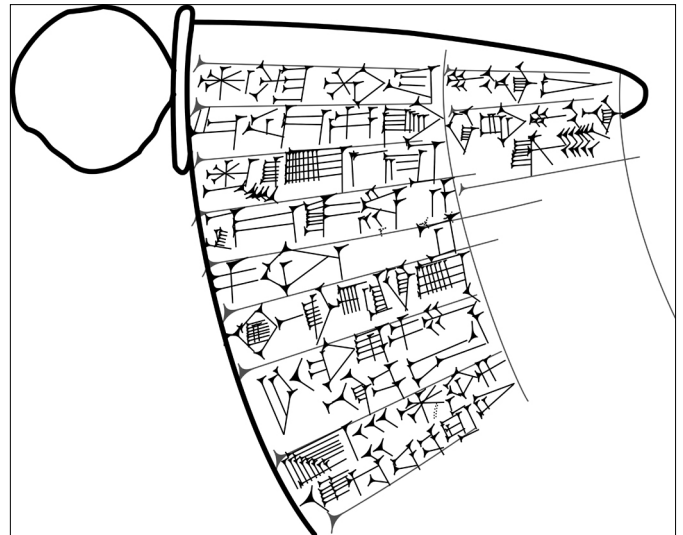
A kisebb tárgyak ujjnyi hosszú agyagszegek rövid feliratokkal, melyek tanúsága szerint Gudea, lagasi pateszi korából valók (Kr. e. 2500 körül), akinek nevét viselik és építkezéseiről tesznek említést. Az effajta agyagszegek épen nem mondhatók ritkáknak. Majd minden európai múzeumban akad egynehány. A keleti egyházfő valószínűleg baghdadi hívei révén jutott birtokukba, ezek pedig de Sarzec báró, a lagasi (tel-loh-i) ásatások vezetőjének munkásaitól kaphatták. A derék arabusok ugyanis ilyenkor lopnak, mint a szarkák, kisebb tárgyakat szó nélkül raknak zsebre, és ha lehet, értékesítik. Innen van, hogy egyes „antikák” csodálatos kalandok után kerülnek egy-egy európai gyűjtemény biztos menhelyébe.

A Kalocsán ma őrzött egyetlen agyagszög 10,3 cm hosszú, átmérője 4,4 cm a szélesebbik végén. Tízsoros szövegét két eltérő szélességű kolumnába írták a kúpforma palástjára; az első kolumna 5,2 cm, a második 3,7 cm széles. Ezeket az agyagszögeket gyakran úgy helyezték el a falban, hogy a kúp alapja, vagyis a szélesebbik vége kilátsszon a falból; a palástra írt szöveg nem vagy alig volt látható.²⁶ Nagyobb agyagszögek esetében a kúp palástján olvasható feliratot a kúp kiszélesített alapjára is felírták.

Az alábbiakban az ékírásos szöveg autográfiája (2. kép), tudományos átírása és magyar fordítása következik, rövid kommentárral.

I. kolumna

- 1.) ⁴nin-ġir₂-su
- 2.) ur-saġ kala-ga
- 3.) ⁴⁺en-lil₂-la₂-ra

2. kép. Az agyagszög ékírásos szövegének autográfiája
(© Földi Zs.)

- 4.) gu₃-de₂-a
- 5.) ensi₂
- 6.) lagaš^{ki}-ke₄
- 7.) niġ₂-UL-e pa mu-/na-e₃
- 8.) e₂-ninnu-anzu₂(AN.IM./MI)^{mušen}-babbar₂-ra-ni

II. kolumna

- 1.) mu-na-du₃
- 2.) ki-be₂ mu-na-/gi₄
- (-)

Gudea, Lagaš ensije megvalósította az örökkévalót Ningirsu, Enlil erős harcosa számára: felépítette (és) helyreállította az ő Eninnu-anzu-babbar (templom)át.

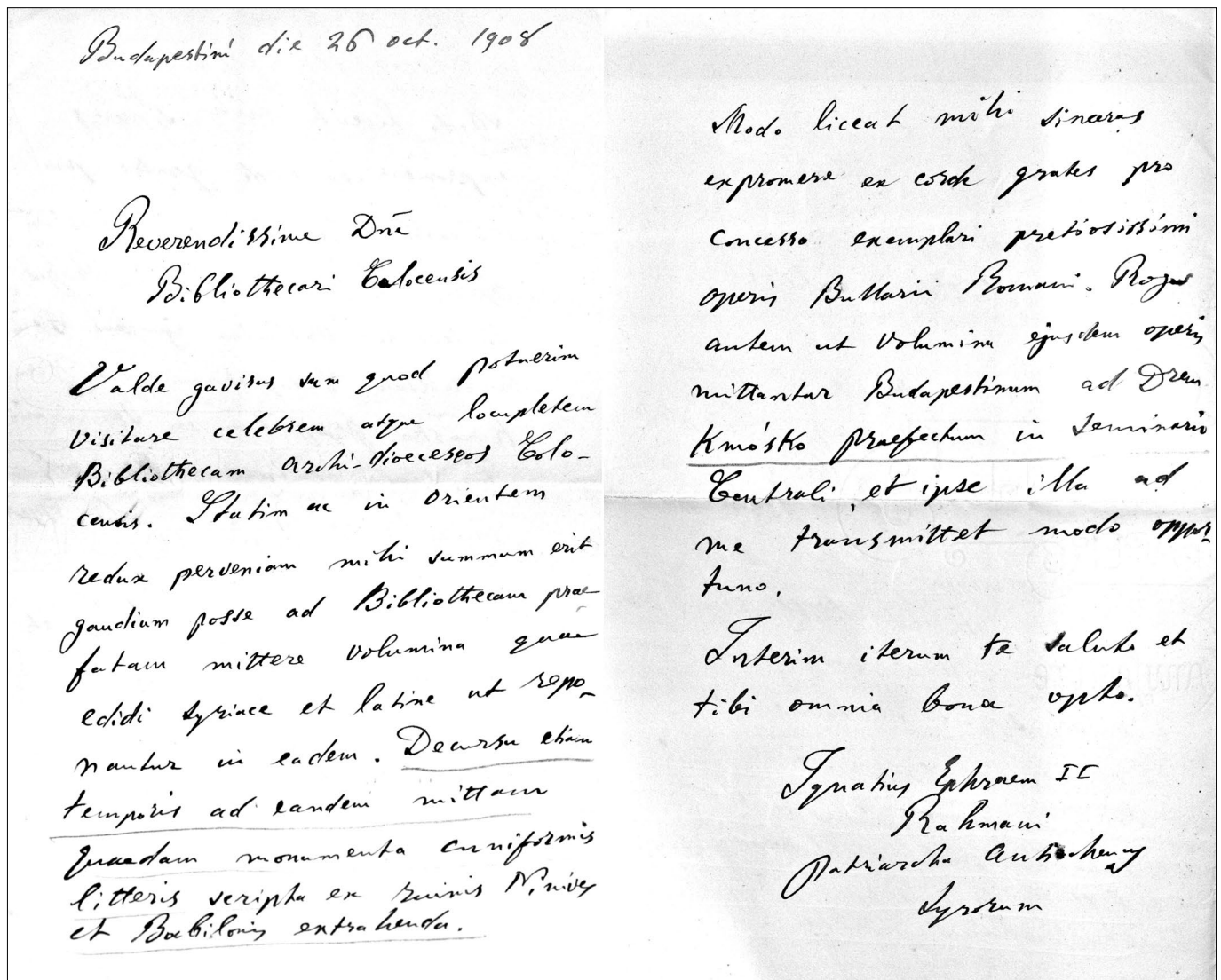
3. kép. Agyagszögek a falban (forrás: Chiera 1938, 97)

Gudea e feliratában Lagaš ensijének nevezi magát. Az eredetileg „jóságigazgató” jelentéssel bíró titulusnak Kmoskó a ma már elavultnak számító „pateszi” olvasatát használta; ez a jelcsoportot alkotó jeleknek felel meg, amelyeket együttesen ensinek olvasunk (PA.TE.SI = ensi₂). Bár a királyság központja hagyományosan Lagaš volt, Gudea korában már Ğirsu töltötte be a főváros szerepét. E várost, melyet Kmoskó modern kori nevén (Telló, Tell Loh stb.) emleget,²⁷ először valóban a francia Ernest de Sarzec ásta (1877–1900), a Rahmáni útját megelőző években azonban már a szintén francia Gaston Cros (1903–1909).

E város főistene volt Ningirsu („Ğirsu ura”), a főisten Enlil fia, hadisten; származása és feladatkörei miatt utóbb a nippuri Ninurtával azonosították. Az ő legfontosabb temploma az Eninnu, teljes nevén az Eninnu-anzu-babbar („Az ötven fehér (vagy: ragyogó) Anzû-madár temploma”).²⁸ Ezt már Gudea korát több száz évvel megelőző feliratok is említik,²⁹ tehát korántsem zöldmezős beruházásról volt szó: Gudea ugyan újra felépítette Ningirsu időközben talán romossá vált templomát, de ezzel csupán a korábban már fennálló „ideális” állapotot állította vissza. Gudea uralkodását a Kmos-

kó korában érvényben lévő kronológiai rendszer még Kr. e. 2500 körülre tette, manapság a Kr. e. 2110 körüli évekre szokás őt helyezni.

E felirat, mint Kmoskó is megjegyzi, rendkívül sok példányban ismert; ennek fényében nem meglepő, hogy számos alkalommal feldolgozták az assziriológiai szakirodalomban. Az 1990-es években megjelent standard feldolgozások 1171 példányát tartották számon különböző íráshordozókon: előfordul egy kötetben, több kőtáblán, ajtók kő forgóperselyén, bélyeges téglákon, íróvesszővel írt téglafeliratként, illetve a legnagyobb számban agyagszövegeken.³⁰ A már említett CDLI adatbázis³¹ jelenleg 1509 kéziratról tud (2022. február 15.), mellyel a leggyakrabban előforduló mezopotámiai építési feliratnak tekinthető.³² Az egyes példányok feliratai csak minimális részletekben térnek el egymástól (pl. eltérő sortörés, kihagyások és más apróbb hibák). Bár más, környező városokban is felbukkant a felirat egy-egy példánya, túlnyomó részük minden valószínűség szerint Ğirsuban, az Eninnu romjai közül került elő. A Tellót csupán néhány hétig ásó Hormuzd Rassam szerint az agyagszövegből kétségkívül több ezer készülhetett, mert a darabjaikat mindenütt meg lehetett találni.³³

4. kép. Rahmáni levele (D1)

Az agyagcylinderrel szemben az agyagszög esetében semmilyen jel nem utal arra, hogy esetleg hamisítványról lehetne szó. A tárgy típus és a felirat gyakorisága miatt ez nem is várható: az ezzel a felirattal ellátott Gudea agyagszögek máig annyira gyakoriak, hogy egyszerűen nem érné meg hamisítani őket – a tehetséges hamisítók ennél nagyobb haszonnal kecségető tárgy típusokba (pl. szobrok, pecséthengerek) fektetik az idejüket és energiájukat.

Összegezve a fentieket megállapítható, hogy bár az agyagcylinder csupán a 20. század elejére nézve kezelhető történeti forrásként, a Gudea agyagszög a maga mintegy 4100 éves korával kétségteljesen a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár legrégibbi írásos emléke.³⁴ Egy jól ismert építési felirat sokadik duplikátumaként assziriológiai szempontból csupán szerény jelentőséggel bír, ezen jócskán túlmutat azonban a két tárgy gyűjteménytörténeti háttere. Az alábbiakban az ezzel kapcsolatos információkat mutatjuk be.

Az ékírást tárgyakra vonatkozó feljegyzések

A két ékírást tárgyhoz három, az ajándékozáshoz kötődő és azzal hozzátétőlegesen egykorú dokumentum tartozik.³⁵ Forrásértékük miatt az alábbiakban ezeket is közöljük.

D1 (20,5 × 13 cm, kézírás fekete tintával; 4. kép)
Budapestini die 26 oct. 1908

Reverendissime D[omi]ne
Bibliothecari Calocensis [sic]

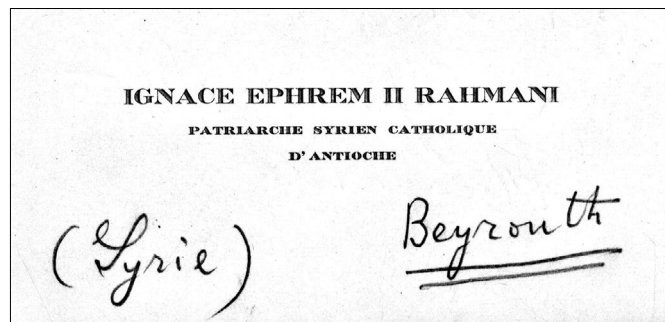
Valde gavisus sum quod potuerim visitare celebrem atque locupletem Bibliothecam archi-dioeceseos Colocensis. Statim ac in Orientem redux perveniam mihi summum erit gaudium posse ad Bibliothecam praefatam mittere volumina quae edidi syriace et latine ut reponantur in eadem. Decursu etiam temporis ad eandem mittam quaedam monumenta cuniformis litteris scripta ex ruinis Ninives et Babilonis extrahenda.

Modo liceat mihi sinceram expromere ex corde grates pro concesso exemplari pretiosissimi operis Bullarii Romani. Rogo autem ut volumina ejusdem operis mittantur Budapestinum ad D[octo]rem Kmósko [sic] praefectum in Seminario Centrali, et ipse illa ad me transmittet modo opportuno. Interim iterum te saluto et tibi omnia bona opto.

Ignatius Ephraem II
Rahmani
Patriarcha Antiochenus
Syrorum

Budapest, 1908. október 26.
Igen tisztelt kalocsai könyvtáros úr!

Igen örültem, hogy meglátogathattam a kalocsai érsekség híres és gazdag könyvtárát. Mihelyt a Keletre hazatérek, a legnagyobb örömmre szolgál, hogy az említett könyvtár-

5. kép. Rahmáni névjegykártyája (D2)

nak küldhetem azon köteteket, amelyeket szíriul és latinul adtam ki. Idővel ugyanoda elküldök néhány, Ninive és Babilon romjaiból kiasott ékírást emléket is.

Legyen szabad szívből a legőszintébb köszönetemet kifejezmem a Bullarium Romanum nekem juttatott igen értékes példányáért. Kérem azonban, hogy e munka kötetait küldjék Budapestre, Dr. Kmoskóhoz, a Központi Szeminárium prefektusához, és majd ő alkalmas módon küldje el nekem. Ismételten üdvözöllek és minden jót kívánok neked.

II. Ignác Efrém Rahmáni, a szírek antiókhiai pátriárkája³⁶

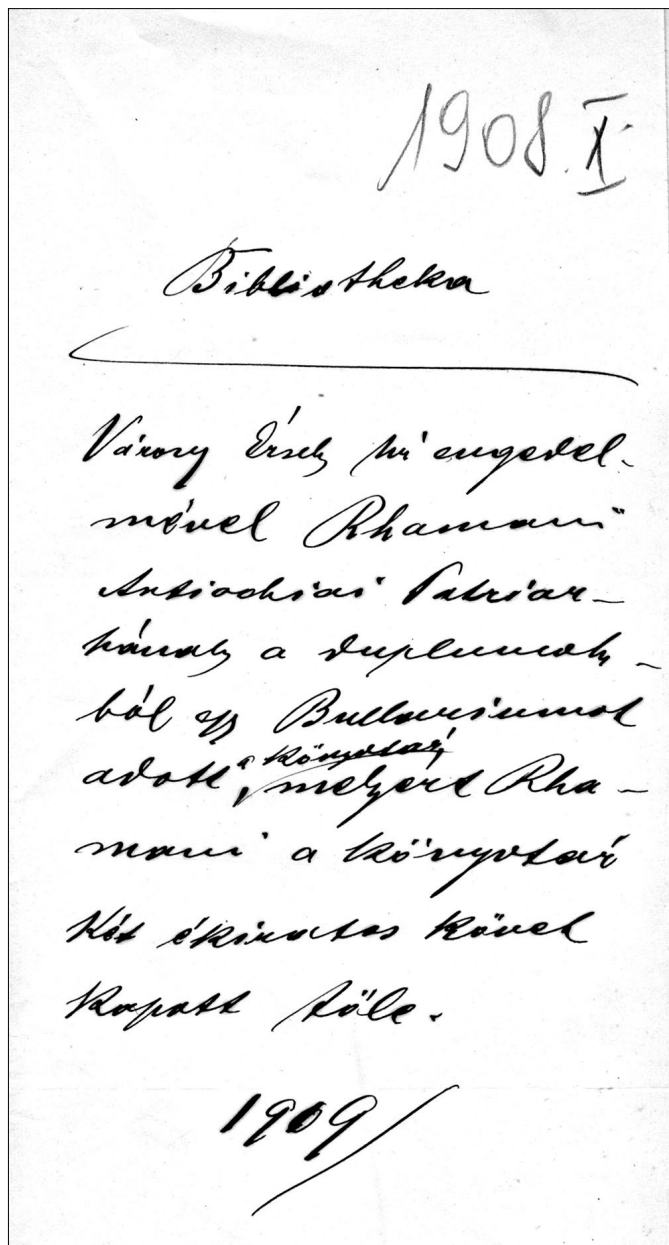
Rahmáni levele a kalocsai érseki gyűjtemény könyvtárosának, azaz a már említett Winkler Pálnak. Kmoskó, bár nem idézi a levél szövegét, nyilvánvalóan e dokumentumra gondol az „ajándékozójának nyilatkozata” szófordulattal.³⁷

A jó minőségű, vízjeles papíron a következő felirat olvasható, három sorba rendezve: „MARGARET MILL, IVORY PAPER, Vienna Manufacture”.³⁸ Hogy Rahmáni rendszeresen ilyen papírra írta-e leveleit, vagy csak 1908-as európai körútján tett szert rá, további vizsgálatot érdemelne. Mindazonáltal figyelembe véve, hogy utazása során Bécs meglátogatása után érkezett Magyarországra, az utóbbi lehetőség tűnik valószínűnek.

A papírt hosszában félbehajtva négy kolumnát képeztek, kettőt-kettőt mindkét oldalon. A levelet a második és harmadik kolumnába írták, fekete tintával; a negyedik és első kolumnát üresen hagyták, ennek alsó sarkát utóbb letépték. A papírt a levél megírását követően még egyszer félbe hajtották. Az első bekezdés utolsó mondatát és a második bekezdés Kmoskóra vonatkozó sorát aláhúzták, ceruzával. Ez feltételezhetően Winkler Pál munkája, aki az ékírást tárgyak érintetésekor alighanem megjelölte a dokumentáció releváns részeit.

D2 (7 × 12 cm, nyomtatott + kézírás ceruzával; 5. kép)
[nyomtatva:] IGNACE EPHREM II RAHMANI
[kisebb betűmérettel:] PATRIARCHE SYRIEN CATHOLIQUE
D'ANTIOCHIE
[ceruzával, ugyanazzal a kézírással:] (Syrie) Beyrouth

Rahmáni névjegykártyája, eredetileg minden bizonnyal a levelének (D1) melléklete. Míg a francia nyelv használata korántsem meglepő, a ceruzás megjegyzések talán azok: Rahmáni volt az, aki az antióchiai szír katolikus pátriárka

6. kép. Az ékirásos tárgyakra vonatkozó könyvtári feljegyzés (D3)

székhelyét a későbbiekben részletesebben tárgyalt okok és körülmények közepette hivatalosan is áthelyezte Mardinból Bejrútba.

D3 (34 × 10,5 cm, kézírás részben ceruzával, részben fekete tintával; 6. kép)

[ceruzával, a jobb felső sarokban:] 1908.X

[fekete tintával:] *Bibliotheka*

Vározy Érsek úr engedelmével Rhamani [sic] Antiochiai Patriarkának a duplumokból egy Bullariumot adott [betoldás: a könyvtár], melyért Rhamani a könyvtár két ékiratos követ kapott tőle.

1909/

Utólag, 1909-ben kiállított dokumentum, melyre azonban ceruzával a pátriárka látogatásának hónapját (1908.10.) is felje-

gyezték. A mondat nyakatekert struktúrája nyilvánvalóan átfogalmazás eredménye; a letisztázás, illetve újraírás hiánya arra utal, hogy belső, saját használatra készült feljegyzésről van szó. Az írás a könyvtár állományából kikerült és abba bekerült dokumentumokat rögzíti, így kézenfekvő feltételezni, hogy az érseki könyvtáros Winkler Pál³⁹ munkája; ezt a kézírás is megerősíti.⁴⁰

II. Ignác Efrém Rahmáni szír katolikus pátriárka látogatása

A két ékirásos tárgyat tehát II. Ignác Efrém Rahmáni szír katolikus pátriárka ajándékozta Vározy Gyula kalocsai érseknek és az érseki könyvtárnak, „valószínűleg hálából azért a szívélyes vendégszeretetért, amelyben ottléte alkalmával volt része”.⁴¹ A bemutatott dokumentumok alapján azonban erre nem az 1908-as látogatás alkalmával, hanem csak 1909-ben került sor.

II. Ignác Efrém Rahmáni pátriárka 1848. november 7-én született Mózsulban. Eleinte a helyi dominikánusoknál, majd 1863-tól Rómában tanult, ahol 1873-ban szentelték fel. Rómából visszatérően segédkezett a mószuli dominikánus kiadó munkájában. 1880-ban lett segédpüspök (*chorepiscopus*), majd 1887-ben Rabbula Efrém néven Edessza (ma Şanlıurfa, Törökország) címzetes szír katolikus püspöke. A sarféi zsinatot követően 1890-ben Bagdad, majd 1894-ben Aleppó püspöke lett. Miután 1898-ban szír katolikus pátriárkának választották, felújította a sarféi nyomdát, a pátriárkatusi székhelyet pedig átköltöztette Mardinból Bejrútba. 1902-ben Jeruzsálemben szemináriumi iskolát alapított, illetve helyreállította a Mózsul környékén található Szent Behnam Monostort.⁴² Szervezői tevékenységével párhuzamosan korának ismert egyháztudósa is volt: 1899-ben egy mószuli kézirat alapján ő adta ki a *Testamentum Domini Nostri Jesu Christi* című művet, mely korai keresztény liturgiai és egyházszerkezeti előírásokat tartalmaz.⁴³ Ezen túlmenően számos egyéb tudományos mű is köthető a nevéhez.⁴⁴

Munkásságából négy kötet a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár gyűjteményében is megtalálható, közülük kettő a szerző latin nyelvű, Vározy Gyula érseknek szóló dedikációjával.⁴⁵ Ezek közül az egyik dedikáció keltezése Kalocsa, 1908. október 23., tehát Rahmáni a kalocsai látogatásának alkalmával legalább egy kötetet ajándékozott az érseki könyvtárnak – talán kettőt vagy esetleg hármat is, de ebben az esetben csak az egyiket dedikálta. A másik dedikációhoz nem tartozik helymegjelölés és 1909. augusztus 31-i keltezésű; ez Rahmáni 1909-es európai körútjára tehető,⁴⁶ és valószínűleg egybeesik az ékirásos tárgyakat is magában foglaló ajándékozással. Mivel azonban nincs nyoma annak, hogy Rahmáni 1909-ben Magyarországon is járt volna – ebben az összefüggésben figyelemre érdemes a helymegjelölés hiánya –, a könyv (vagy könyvek) és az ékirásos tárgyak alighanem küldönc útján, talán Kmoskó közbenjárásával jutottak el Kalocsára.

Rahmáni 1898-as megválasztását követően rövid idő alatt vált nemzetközi jelentőségű egyházi méltósággá; e minőségben Magyarországon is megfordult. Miután 1899 decemberében Bécsben járt királyi audiencián,⁴⁷ az év utolsó napját Esztergomban töltötte: itt Vaszary Kolos hercegprimás⁴⁸

7. kép. Rahmáni pátriárka (forrás: Wikimedia)

palotájának vendége volt, s a bazilika műkincseit is megtekintette (lásd alább).⁴⁹ 1902-ben Rómában ő vezette az ázsiai egyesült keleti rítusok küldöttségét, hogy XIII. Leó pápaságának 25. évfordulóján a katolikus egyházfő előtt hódoljon.⁵⁰ Visszaútján megfordult Budapesten is,⁵¹ ahol három napot töltött és a hercegprímást is meglátogatta, mielőtt tovább indult volna Konstantinápolyba.⁵²

1908-as közép-európai körútjáról szintén beszámoltak a korabeli lapok: október 22-én – ez csütörtöki napra esett – Ferenc József audiencián fogadta a budai várban, egész sor politikai, egyházi és katonai méltóság, bárók és grófok jelenlétében.⁵³ A találkozó további részletei nem ismertek, de figyelemre méltó, hogy a pátriárka a bécsi és a magyar híradásokban is az első helyen szerepel a megjelentek felsorolásában. A *Kalocsai Néplap* következő híradása alapján azonban Rahmáni még aznap tovább is utazott Kalocsára:⁵⁴

Egy keleti pátriárka Kalocsán. Magas vendég érkezett csütörtökön Kalocsára Rahman Ignác Efram antiochiai szír pátriárka személyében, ki mint nyelvtudós is előkelő helyet foglal el a tudományos világban. A pátriárka ŐExcellentiája a karlsbadi fürdőt használta, honnan Bécsbe, majd Budapestre utazott, hol Őfelségénél kihallgatáson volt. Kalocsára csütörtökön érkezett és érsek ur ŐExcellentiájának volt vendége. Pénteken meglátogatta a kalocsai intézeteket és őt épügy, mint az eddig Kalocsán megfordult külföldi vendégeket nagyon meglepte, hogy ilyen kis városban any-

nyi és oly magas színvonalon álló intézet van. Az érseki lyceumban a theologusokhoz buzdító beszédet is intézett ékes latin nyelven. Az előkelő vendég szombaton utazott el Kalocsáról.

Rahmáni két napot töltött tehát Kalocsán, és október 24-én szombaton utazott el onnan; útjának következő állomásáról sajnos nem szólnak a lapok. Vélhetően erre az időszakra tehető Esztergomba tett rövid látogatása, ahol „Csárszky István dr. érseki titkár kíséretében a szír missiókra könyöradományokat gyűjtött”.⁵⁵

A pátriárka október 27-én, kedden érkezett Pécsre, ahol megtekintette a helyi székesegyházat és a város többi nevezetességeit.⁵⁶ Kalocsai vonatkozású, de budapesti keltezésű levele (D1: 1908. október 26.) alapján megállapítható, hogy 24-én Budapestre tért vissza Kalocsáról, és később onnan utazott tovább Pécsre. A *Budapesti Hírlap* és *Az Ujság* október 31-i számai már arról számolnak be, hogy a pátriárka „előző nap” – ez alighanem már 29-én megtörtént⁵⁷ – Zágrábba érkezett, és Poszilovics érsek⁵⁸ meghívásának eleget téve az érseki palotában szállt meg, hogy következő nap visszatérjen kis-ázsiai híveihez. Későbbi híradások szerint Rahmáni egy egész hétig élvezte Poszilovics vendégszeretetét.⁵⁹

A *Budapesti Hírlap* és *Az Ujság* emellett tudni vélik, hogy Rahmáni hosszabb gyógykezelésen volt Karlsbadban (ma Karlovy Vary, Csehország), és Magyarországon át vezető visszaútja során meglátogatta Vaszary hercegprímást és Zichy gróf pécsi püspököt⁶⁰ is⁶¹ – ez utóbbi megadja a pécsi látogatás kontextusát, míg a Vaszary Kolossal való találkozásra minden valószínűség szerint Budapesten került sor.⁶² A kalocsai érseket meglepő módon nem említik.

Ami a pátriárka útjának Magyarországot megelőző részét illeti, itt elsősorban külföldi lapok híradásaira hagyatkozhatunk. A fő úticélként emlegetett Karlsbad nem csupán gyógyfürdőinek köszönhetően volt népszerű nyaralóhely, hanem azért is, mert a társadalom módosabb rétegeiben divattá vált a karlsbadi tartózkodás – a korabeli lapok tele vannak arra vonatkozó híradásokkal, mely ismert hölgyek és urak, miniszterek, esetenként akár uralkodók érkeztek meg Karlsbadba vagy távoztak onnan. A helyi *Karlsbader Kurliste* folyamatosan közölte az újonnan érkezett vendégek nevét és szálláshelyét, a neveket időnként ABC-sorrendű regiszterekbe is rendezve.⁶³ Ezekből nem csupán az aktuális vendégek tudhatták meg, kivel és hol találkozhatnak, hanem számunkra is kiderül, hogy „Ignaze Ephrem II. Rahmann” [sic] 1908. augusztus 27-én jelentkezett be Karlsbadban. A 43237-es sorszámmal regisztrálták: foglalkozása pátriárka, megszokott tartózkodási helye Antiochia, szálláshelye „St. Josef a kertsoron túl”, egyedül jelentkezett be.⁶⁴

Rahmáni karlsbadi tartózkodása a remélt gyógyhatás mellett a kapcsolatépítésre is kiváló lehetőséget kínált. Amint a *Karlsbader Kurliste* későbbi évfolyamaiból kiderül, Rahmáni előszeretettel tért vissza Karlsbadba, többek között 1909. augusztus 10-én, 1911. augusztus 9-én és 1913. július 24-én is bejelentkezett; ekkoriban már Bejrútot adta meg lakhelyeként. Minden alkalommal a karlsbadi Haus St. Josef (illetve St. Joseph) katolikus szálláshelyen szállt meg; ezt a 19. század végén nyitották a keresztes nővérek,⁶⁵ és előszeretettel használták egyházi személyek, a Hochstüblau-i (ma Zblewo, Lengyelország) lelkesztől a varsói érsekig.

Rahmáni távozásának dátuma sajnos ismeretlen; mivel azonban a következő biztos pont a pátriárka október 10-e körüli rövid látogatása a kapucinus rend meranói kolostorában,⁶⁶ egy hosszabb karlsbadi tartózkodás a rendelkezésre álló adatok alapján nagyon is lehetségesnek tűnik.

Rahmáni 1908-as útvonalának eddig ismert elemei tehát Karlsbad – Merano – Bécs – Budapest – Kalocsa – Budapest – (Esztergom – Budapest –) Pécs – Zágráb. Az út utolsó tíz napjának mérlege: találkozó egy uralkodóval, három érsekkel és még legalább egy püspökkel. Mint a fenti adatokból kiderül, korántsem egyszeri alkalomról, hanem legalább évente-két-évente ismétlődő közép-európai körútról van szó. A pontszerű adatokból egy széleskörű nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező, közép-európai kollégáit és szövetségeseit rendszeresen végig látogató egyházatya képe rajzolódik ki.⁶⁷ Egy kissé felengzősen hangzó bemutatás szerint ő az a személy, aki a Keletet a Nyugattal összeköti.⁶⁸

Kmoskó Mihály ennél jóval borúsabban nyilatkozik Rahmániról. Kmoskó 1898-as pappá szentelése és 1899-es doktorrá avatása után utazási ösztöndíjjal Sarfába (ma Libanonban a szír katolikus egyház központja) utazott, hogy ott Rahmáni szemináriumában gyarapítsa a szír nyelvvel és a szír liturgiával kapcsolatos ismereteit.⁶⁹ Beszámolójában maga hangsúlyozza, mennyire csalódott a pátriárkában, aki meglátása szerint csak minél több pénzt akar kicsikarni tőle. Jóval későbbi, 1916-os szíriai utazásáról írt beszámolójában Kmoskó még sokkal sötétebb képet fest Rahmániról. Az egyházatya eszerint már 1896-ban, még aleppói érseként „[a]z ürügy alatt, hogy templomokat és iskolákat akar emelni egyházmegyéjében, végigkoldulta hazánk püspökeit, nem kérve, hanem szemtelenül követelve.⁷⁰ A megboldogult Andor György, aki Esztergomban kalauzolta őt a káptalan tagjainál, hihetetlen részleteket beszélt el Rahmáni arrogáns, követelődző fellépéséről.”⁷¹ Kmoskónál részletes beszámolót olvashatunk egy nagyobb összegű hagyaték Rahmáni általi elikkasztásáról, templomok kéziratának és egyéb régiségeinek elharácsolásáról, szolgálóinak ütlegetéséről, valamint az egyházatya azon állítólagos szokásáról, hogy szándékosan képzetlen embereket emel magas pozíciókba, „hogyan csak ő ragyoghasson rítusa egén”.⁷² Kmoskó másutt „vén Harpagonként” hivatkozik Rahmánira,⁷³ alighanem annak kapzsiságát hangsúlyozandó.

Ha figyelembe is vesszük Kmoskónak a pátriárka iránti, személyes tapasztalatából táplálkozó ellenszenvét,⁷⁴ ennyi súlyos állítás mögött valamennyi igazság biztosan meghúzódhatott. Ezt alátámasztani látszik, hogy a korabeli szír nyelvű oszmán sajtóban is hasonló vádak hangzottak el a Szír Ortodox Pátriárkátussal és a főpapságával kapcsolatban. Ez a kritika azonban legalább részben a civil önszerveződésnek a korábban megingathatatlan vallási irányítással való szembefordulását tükrözi.⁷⁵

Mint már elhangzott, a Kalocsán őrzött két ékirásos tárgyat Rahmáni 1908-as kalocsai látogatását követően ajándékozta Városey Gyula kalocsai érseknek, illetve az érseki könyvtárnak. Hogy ezeket 1909-es körútján személyesen vitte vagy közvetítő útján juttatta-e el Kalocsára, a rendelkezésre álló adatokból nem megállapítható. Mivel azonban nincs egyértelmű nyoma annak, hogy Rahmáni 1909-ben Magyarországon is járt volna, az utóbbi lehetőség tűnik valószínűbbnek.

Rahmáni 1908 előtt aligha járt Kalocsán (Városey Gyula 1905-ös érseki hivatalba lépése óta szinte biztosan nem), de

korábbi esztergomi tapasztalatai alapján ismerhette valamennyire a magyar érseki könyv- és kincstárak lenyűgöző gazdagságát, tudhatott valamennyit az érsekeknek a régi írásos emlékeket érintő gyűjtőszennvedélyéről. A kalocsai látogatását követő budapesti levelében (D1) ígéretet tett, hogy ékirásos régiségekkel gyarapítja az érseki könyvtárat – az ajándékozással tulajdonképpen ennek az ígéretének tett eleget. Bár a tárgyak valójában nem Ninivéből vagy Babilónból származtak, ezt a megajándékozott fél biztosan nem tudta, és valószínűleg maga az ajándékozó sem.

Sajnos nem tudjuk, pontosan mennyi és milyen régiséget – köztük ékirásos tárgyat – juttatott el Rahmáni Európába. Ezekre vonatkozó áttekintés aligha készült;⁷⁶ a fogadó oldalon készülhettek ugyan feljegyzések (mint például Kalocsán), ezek fennmaradása és előkerülése azonban nagyon is esetleges. Összehasonlítás céljából álljon itt a szűkös, de egyértelmű forrásanyag, mely Rahmáni esztergomi ajándékozásával kapcsolatos.

Exkurzus: Esztergom

Rahmáni kalocsai ajándékának vonatkozásban figyelemre méltóak azok az 1913 évi esztergomi újságcikkek, melyek az *Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat* újjáalakulásáról, illetve az ennek égisze alatt formálódó esztergomi történeti múzeum számára tett felajánlásokról szólnak. Az újjáalakuló ülés napján (1913. június 8.) a következő újságcikk jelent meg az *Esztergom* című hetilapban:⁷⁷

Asszír régiségek a városházán. Dr. Walter Gyula cz. püspök meglepetésben részesítette a ma megalakuló régészeti és történelmi társulat intézőit. A múzeum számára ugyanis, két darab asszír ékirattal ellátott tégladarabkát küldött melyeket ő néhány évvel ezelőtt Rahmani Ignác szír patriarchától kapott ajándékba, amikor ez Európában járván, őt is meglátogatta. A nagy értékű régiségek eredetisége iránt nem lehet kétség és az ékirásos ókori téglák mindenesetre a legérdekesebb tárgyai lesznek a múzeumnak.

Valójában az *Esztergom és Vidéke* már néhány nappal korábban beszámolt az ajándékozásról.⁷⁸

Értékes ajándék. Dr. Walter Gyula c. püspök, esztergomi prael. kanonok nagybecsű ajándékot juttatott e héten az „Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat” múzeumának. Az ajándék két asszír ékirásos téglát, melyet a püspök Rahmáni Ignác szír patriarchától kapott ajándékba, midőn európai körutja alkalmával nálunk is megfordult. Az ékirásos téglák, melyek az akkori időben a könyveket és az okiratokat helyettesítették, már csak azért is ritkaságai lesznek a múzeumnak, mivel körülbelül 6000 éves multra nyujtanak visszapillantást és csak igen kevés vidéki múzeumban található.

Az ékirásos téglának tulajdonított jelentőséget mutatja, hogy az ajándékozott tárgyak év végi összesítésében is diszthelyre kerültek: „A legértékesebb mindenesetre az a két ékirásos asszír tégladarabka, melyeket Walter Gyula dr. v. (var. c.) püspök

ur ajándékozott a múzeumnak, ő pedig (azokat) Rahmáni (var. Rachami) Ignác szír pátriárkától kapta.”⁷⁹

Rahmáni legkésőbb 1899-ben ismerkedett meg az említett Walter Gyulával,⁸⁰ aki mint „a hercegprímás irodaigazgatója” mutatta meg neki a bazilika műkincseit.⁸¹ Ebben az összefüggésben feltűnő, hogy a műkincseket nem a hercegprímás maga, hanem egy alkalmazottja mutatta be a pátriárkának. A korabeli lapokból kiderül, hogy maga Vaszary Kolos nem tartózkodott Esztergomban, ő ugyanis a telet budavári palotájában töltötte.⁸² Miért ment hát Rahmáni Esztergomba, ha Magyarország legmagasabb egyházi méltósága éppen nem volt ott? Szintén az újságokból derül ki, hogy az esztergomi bazilika műkincseit a párizsi világiállításon tervezték bemutatni,⁸³ így Rahmáninak Esztergomba kellett utaznia, hogy – nyilvánvalóan Vaszary engedélyével, esetleg javaslatára – még ezt megelőzően megtekinthesse azokat. Ez nem csupán Rahmáninak a műkincsek iránti érdeklődését árulja el, hanem egyben valószínűsíti, hogy ezt megelőzően nem járt Esztergomban – bár Kmoskó szerint már 1896-ban is megfordult ott (lásd fent).

Szintén feltűnő, hogy az ékirásos tárgyakat nem a hercegprímás maga, hanem az irodaigazgatója kapta ajándékba Rahmánitól, illetve annak hangsúlyozása, hogy Rahmáni őt is meglátogatta európai körútján. Hogy Walter Gyula még 1899-ben vagy a korábbi találkozásra emlékezve egy későbbi alkalommal kapta-e ékirásos tárgyait a pátriárkától, a rendelkezésre álló adatok alapján nem állapítható meg bizonyossággal: Rahmáni 1902-ben és 1908-ban is felkereste a hercegprímást, ugyanakkor az 1899-es látogatásának körülményei alátámasztják, hogy itt személyesen Walter Gyulának szóló ajándékokról volt szó. Ha az 1913-as újságcikk „néhány évvel ezelőtt” fordulatát szó szerint értjük, úgy Rahmáni 1908-as körútjára kell gondolnunk – hogy ezt követően, 1909-ben küldött ékirásos régiségeket Magyarországra ajándék gyanánt, a kalocsai tárgyegyüttes bizonyítja. Valószínű azonban, hogy Rahmáni ez alkalommal Budapesten látogatta meg a hercegprímást (lásd fent); ennek fényében kevésbé valószínű, hogy Walter Gyulával is találkozott volna. Hogy Vaszary Kolos maga is kapott-e hasonló ékirásos tárgyakat, e sorok írói számára nem ismert.

Az Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat mai utódja, a Magyar Nemzeti Múzeum Balassa Bálint Múzeuma⁸⁴ nem őriz ékirásos tárgyakat,⁸⁵ így a szóban forgó két „asszír ékirattal ellátott tégladarabka” további sorsa ismeretlen. Minden bizonnyal olyan feliratos téglák darabjairól van szó, amelyeket az ókori mezopotámiai királyok monumentális építkezéseinél meghatározott helyeken elhelyeztek a falban. Felirataik rendszerint bélyegzéssel készültek, részben ennek is köszönhetően rendkívül gyakori szövegtípusról beszélhetünk:⁸⁶ egyes feliratok több száz, akár több ezer példányból is ismertek, esetenként még a különböző bélyegzőkkel készített csoportokat is azonosítani lehet. A feliratok tartalmi jellemzőikben megfelelnek az agyagcilinderek és agyagszögek feliratainak (lásd fent).⁸⁷ A Rahmáni által Walter Gyulának ajándékozott darabok alighanem a leggyakoribb, III. Ur-i dinasztia korabeli vagy újbabilóni kori téglafeliratok közül kerültek ki.⁸⁸ Az „asszír” meghatározás jóformán semmilyen támpontot nem ad, ugyanis a 20. század elején e kifejezés a mainál sokkal szélesebb értelemben, kb. „mezopotámiai” jelentésben is használatos volt.

A látogatás politikai kontextusa: a szír katolikusok és Rahmáni pátriárka a késő Oszmán Birodalomban

II. Ignác Efrém Rahmáni szír katolikus pátriárka 1908-as látogatásának politikai értelmezéséhez szükséges röviden áttekinteni a szír katolikus egyház kialakulását és a korban aktuális pozícióját, a keresztények helyzetét a hosszú 19. századi Oszmán Birodalomban, az 1908-as év más eseményeit és végül kitekinteni arra, hogy milyen jelentősége lehetett Rahmáni látogatásának a magyar elit számára.

A szír katolikus egyház kialakulása

Konstantinápoly elését (1453) követően az Oszmán Birodalom nem muszlim alattvalóit ún. millet-rendszerbe szervezték.⁸⁹ A török millet szó eredetileg népet jelent, de ebben a kontextusban a vallási kisebbségre, felekezetre használták. A millet-rendszer egyfelől belső önállóságot adott a közösségnek, másfelől a vallási vezető, mint etnarcha, személyében vált felelőssé az általa képviselt közösségért. E szerep betöltéséhez fontos volt, hogy a vallási vezető akár napi szinten kapcsolatban lehessen a Fényes Portával, ezért a birodalom görög, örmény és zsidó közösségeinek megfelelő három millet számára döntő jelentőséggel bírt a Konstantinápolyi Egyetemes Pátriárkatus, a Konstantinápolyi Örmény Pátriárkatus és a Zsidó Főrabbinátus biztosította fővárosi képviselő. A szír kereszténység, mint kizárólag Délkelet-Anatóliában és a Kelet-Mediterráneumban elterjedt vallási irányzat, nem rendelkezett konstantinápolyi képviselővel, ennek hiányában a szír keresztények a földrajzilag alapvetően Kelet-Anatóliát képviselő – és szintén monofizita – örmény milletbe tagozódtak be.⁹⁰ 1831-ben hosszú idő után új egység, egy örmény katolikus millet jött létre, innentől kezdve ez alá tartozott a birodalom valamennyi katolikus alattvalója, így a szír katolikusok is. Az örmény katolikus millet létrejötté számos tényező kölcsönhatásának az eredménye: a birodalom katolikus közösségeinek egyre népesebbé válása, az őket érő folyamatos nyomás, a külföldi – elsősorban francia – erők hatása, valamint az Oszmán Birodalomban ekkoriban tapasztalható megújulási szándék.⁹¹

Ami a szír keresztény közösséget, illetve annak elsődleges képviselőjeként a szír ortodox egyházat illeti, az évszázadok alatt megmerevedett rendszer 1839-ben, az ún. Tanzimat-korszak (lásd alább) beköszöntével kezdett el változni; ekkor a szír közösség előtt is megnyílt az út az örményektől való függetlenedés felé. A szír keresztényeknek régi céljuk volt, hogy legalább nemhivatalosan, de saját képviselőjük legyen a birodalmi fővárosban. Bár a dátum bizonytalan, II. Ignác Illés szír ortodox pátriárka valószínűleg már rögtön 1839-ben kinevezett egy Behnam nevű főpapot Konstantinápoly püspökének és pátriárkai megbízottnak. 1844-ben végre megnyílhatott a konstantinápolyi szír pátriárkai képviselő – ez, bár még nem jelentett hivatalos elismerést, már érdemben tudta képviselni a szír keresztények ügyét a Portánál. A szír ortodoxok a 19. század végéig folytatták küzdelmüket, és bár 1894-től *de facto* külön kezelte őket az oszmán közigazgatás, *de jure* nem sikerült külön válniuk, mert az ezt biztosító törvényt éppen az első világháború előestéjére sikerült előkészíteni.⁹²

Habár a szír egyház hívei között állítólag már a 8. században is voltak katolikusok, és a keresztes háborúk alatt új lendületet vett a szír keresztény közösség katolicizációja, elsősorban az 1650-es évekre Aleppóban megtelepedő jezsuiták és kapucinusok voltak azok, akik nagy számban tudtak áttéríteni szír keresztényeket – mind papokat, mind pedig a híveiket – a katolikus hitre.⁹³ Mindazonáltal több mint száz évnél kellett eltelnie, hogy kialakuljon egy stabil szír katolikus egyházi hierarchia. Ennek a legfőbb oka, hogy az oszmán rendszer a nem muszlim (*gayrimüslim*, tehát iszlámon kívüli), de bevettnek számító vallási kisebbségek esetében alapvetően a hódítás előtti állapotokat igyekezett fenntartani, így kifejezetten ellenére volt a már bevett örmény és szír közösségek szétválasztása. Emiatt egészen a Tanzimat-korszakig nem is tették lehetővé a megfelelő hivatalos hierarchiák létrejöttét a birodalmon belül.⁹⁴

Az Oszmán Birodalom közel-keleti területein a katolikus hittérítők kizárólag a keresztények között fejthették ki tevékenységüket; a keresztény vallás aránya a 16–19. században stabilan 15 % körül maradt a régió népességében.⁹⁵ A katolikus hittérítők munkája mind az örmény, mind pedig a szír ortodox közösséget erősen érintette és a 18–19. század fordulójára már egyre nagyobb kihívást jelentett számukra. Franciaország már az 1530-as évektől kezdve az Oszmán Birodalom katolikus híveinek védnökeként tudott fellépni, az erre vonatkozó jogát pedig újra és újra meg is erősítették. Amikor tehát sikerült végre formálisan is létrehozni a Szír Katolikus Egyházat, már több évszázada folyt a közel-keleti szír és örmény közösségek katolicizálása, erős francia támogatással. Az 1878-as berlini kongresszust követően már a többi európai hatalom, így az Osztrák-Magyar Monarchia is bekapcsolódhatott ebbe a tevékenységbe.

A különálló egyház létrejötte végső soron az 1782-es szír pátriárka-választást övező botrányok eredménye, amely az erősebb nyugati hatás alatt álló püspökök, illetve a keleti, főleg Tur Abdin környéki püspökök frakcióinak érdekütközéséből fakadt. Előbb – erősen vitatott körülmények között – a nyugati frakció jelöltjét, az aleppói püspök Mihály Jarweh-t választották meg pátriárkának, utóbb azonban mégis a mészuzli püspök Matay-t hirdették győztesnek. Míg Matay a kinevezésének hivatalossá tételét kijárta a Portánál, a vesztes Mihály Jarweh a szíriai katolikus missziókkal lépett kapcsolatba, akik ki is nevezték őt III. Ignác Mihály Jarweh (1783–1800) néven szír katolikus pátriárkának.⁹⁶ 1786-ban ő alapította meg Sarfában a Megváltó Szűzanya Monostort, amely eleinte a szír katolikus pátriárka székhelyeként is szolgált.⁹⁷ Amikor VII. Ignác Péter Jarweh (1820–1851) idejében a közösség – mint keleti katolikus, az örmény katolikus millet tagjaként – hivatalosan is elfogadásra került a birodalomban, a szír katolikusok központját Aleppóba helyezték át (1830), hogy közelebb legyen a közösséghez. Az 1850-es aleppói mészárlásban, amikor a helyi muszlimok a keresztényekre támadtak, a szír katolikus pátriárka is súlyosan megsebesült, egy évre rá meg is halt – a pátriárkatus székhelye pedig 1852-ben Mardinba került át.

Az Oszmán Birodalomban 1847-től megjelenő évkönyvek (*salname*) egyebek mellett a különböző régiók vallási összetételéről is részletesen beszámolnak. Ezek alapján a püspöki szintű szír katolikus központok 1918-ig Diyarbakır, Urfa, Aleppó, Damaszkusz, Bagdad, Mészul, Dzsizre, Nebek, Midjat, Aleppóban a ciprusi püspöki székhely, Egyiptom (ez

idővel szétváltak Kairóra és Alexandriára), Bejrút, Homsz, Hama, Mardin, Adana, Konstantinápoly, Deir ez-Zor, Merszin, Jeruzsálem és Zahle voltak.⁹⁸ A központok száma az évek során egyre növekedett, ami jelzi a katolikusok térnyerését a szír keresztény közösségen belül és ezzel párhuzamosan az egyre szofisztikáltabb egyházi hierarchia kiépülését. Mindezek ellenére a katolicizálási folyamat a szír ortodoxoknál sokkal lassabbnak, illetve kevésbé hatékonynak bizonyult, mint a nesztoriánusoknál vagy az örményeknél. Ennek legfontosabb okai minden bizonnyal a saját hagyományokhoz való erősebb ragaszkodás és az állam iránti hűség voltak – talán éppen ezért volt a szír ortodox közösség katolicizációval szembeni reakciója is sokkal erősebb az örményekénél.⁹⁹ Az áttérés gyakran nem egyéni hívők áttérését jelentette, hanem papokét – sok esetben főpapokét –, akik akár egész közösségükkel együtt katolicizáltak.¹⁰⁰ Ezáltal hirtelen állhatott elő olyan helyzet, hogy egy nagyobb lélekszámú szír katolikus közösség jelent meg templom, temető és hasonló, elengedhetetlen fontosságú intézmények nélkül. Amíg csak egy fokozatos áttérési folyamatról volt szó, meghatározott templomok közös használata ideiglenes megoldást jelenthetett.

A szír ortodox és katolikus közösségek között korábban is jelentős rivalizálás új szintre emelkedett, amikor a szír katolikusok már a szír ortodox pátriárkai székhelyként is funkcionáló Sáfrány Monostort (Deyrüzsafaran) kísérelték meg átvenni. Ezzel egyidejűleg költöztették saját központjukat – a tértítési munkát elősegítendő – Mardinba, a Tur Abdinban a legsűrűbben élő szír közösségek közé. Ezen a ponton a szír ortodoxok már joggal érezhették úgy, a létük forog veszélyben.¹⁰¹ Korábban a Mészulban székelő katolikus missziók – kezdve az 1630-as évektől a kapucinusokkal, 1759-től kiegészülve a dominikánusokkal – mardini tevékenységének fókuszában az örmények álltak. Sikerességüket jól jelzi, hogy a 19. századra gyakorlatilag Mardin teljes örmény lakossága a katolikus hitre tért át.¹⁰² A közel-keleti katolicizáció sikeressége kapcsán árulkodó adat, hogy a régióban élő keresztények 44 %-a ma is valamilyen katolikus irányzathoz tartozónak vallja magát.¹⁰³

A keresztény helyzetének változásai az Oszmán Birodalomban

Az Oszmán Birodalomban a keresztény közösségek hosszú időn át alapvetően elfogadott vallási kisebbségként léteztek, ennek ellenére időről időre olyan konfliktusok alakultak ki, amelyek következtében a keresztények kénytelenek voltak vallást váltani, elhagyni a lakhelyüket, a korábinál nagyobb nyomás alatt élni, vagy pedig életükkel fizettek a hitükért. Az európai birodalmaknak sem szándéka, sem lehetősége nem volt arra, hogy érdemben beavatkozzon az ereje teljében lévő Oszmán Birodalom közel-keleti keresztény közösségeinek érdekében, még ha Franciaország elvi szinten rendelkezett is az erre vonatkozó jogokkal.

Ebbe a helyzetbe az egyik változást az erősödő Oroszország hozta el, amely folyamatosan szorította vissza az oszmánokat, előbb a hagyományosan ortodox keresztények lakta Kelet-Európából, utóbb pedig mind a Balkánról, mind a Kaukázus térségéből. Eközben Oroszország az 1774-es kücsük-kajnardzsai békében jogot szerzett az Oszmán Birodalomban élő or-

toadox keresztények érdekében való beavatkozásra is. Mint az idővel megalakuló Románia és Bulgária, valamint az oroszok által megszerzett kaukázusi területek (Ardahan, Artvin, Batumi, Karsz, Olti, Beyazit és Alaskert) példái mutatják, a helyi keresztények érdekeire hivatkozó orosz beavatkozás komoly fenyegetést jelentett az Oszmán Birodalom számára, elsősorban az annak keleti végein élő, nagy lélekszámú örmény és szír keresztény közösségek miatt.

A szír keresztény közösségek helyzetébe azonban csak az 1840-es hakkari események hoztak gyökeres változást. Hakkari a mai Törökországnak a központtól legtávolabb eső tartománya, egy hegyek által körülölelt fennsík az Iránnal és Irakkal határos délkeleti régióban. Ekkor már évszázadok óta bizonyos fokú autonómiával rendelkezett, igazgatásában pedig a helyi muszlim kurdok mellett a magukat asszírnak nevező nesztóriánus keleti keresztények is fontos szerepet játszottak. Az itteni kurd emirátusban az emír utáni második ember mindig a Mar Simun, az asszírok vezetője volt, aki azonban 1841-ben egy trónbitorlóval szembeni belharcban a korábbi uralkodó leszármazottja mellé állt és vesztett. Az ilyen úton emírré lett Nur-Allah nem elégedett meg a Mar Simun halálával, hanem az asszír közösség kollektív megbüntetésének céljával megtámadta Kocsanészt, a hakkari pátriárkai székhelyet – ezzel a helyi érdekcsoportok közötti csatározást egyszerre kurd–asszír ellentétévé változtatta. 1843-ban Nur-Allah sorra megtámadta az asszírok lakta területeket és összesen több mint 10.000 asszír keresztényt hányt kardéltre. E vérfürdő híre már Nyugat-Európát is elérte: a felháborodás következtében az európai nagyhatalmak felszólították a Portát, hogy avatkozzon közbe és vessen véget a mézárlásnak. Nyugat-Európa figyelmét ez az esemény hívta fel tehát az Oszmán Birodalomban élő keresztények helyzetére, és bár ez volt az első alkalom, hogy a nyugati hatalmak nyomást gyakoroltak az oszmánokra a helyi keresztények érdekében, erre később egyre gyakrabban lett szükség.¹⁰⁴

A következő fontos esemény az 1860-as libanoni drúz–maronita konfliktus. Ennek során előbb a helyi drúzok, később a muszlimok támadtak a maronita keresztényekre, utóbb pedig a muszlim–keresztény konfliktus az egész oszmán fennhatóság alatt álló Szíriára kiterjedt. Emellett, hogy a nyugati hatalmak nyomást helyeztek a szultánra, Franciaország 6000 katonával fegyveresen is beavatkozott a régióban, ezt sokan máig is a világ első humanitárius segélyakciójaként értelmezik. Az egyre gyakoribbá váló vérfürdők közül az 1894–1897-es Hamidije mézárlásokat szükséges kiemelni. Ekkor a II. Abdulhamid (1876–1909) által délkelet-anatóliai kurd törzsekből – az orosz kozákok mintájára – verbuvált félkatonai alakulatok változó becslések szerint 100 000–300 000 örmény és szír keresztényt gyilkoltak le, s a mézárlásnak ismét csak nyugati nyomásra szakadt vége.¹⁰⁵ Mindezen folyamatok eredményeként a közel-keleti keresztényeknek a népességen belüli aránya a 19. század eleji 15%-ról száz év alatt 13%-ra, a 20. század végére pedig 4,6%-ra csökkent.¹⁰⁶

Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni a keresztény közösségeknek az Oszmán Birodalmon belüli fokozatos emancipálódását sem. A már említett Tanzimat-korszak a névadó Tanzimat-fermánnal, vagyis a birodalom átszervezését célzó rendelettel kezdődik; ennek lényeges pontja a keresztény és muszlim hívők törvény előtt egyenlősége, s a keresztény kö-

zösségek ezen túlmenően még többletjogokra is szert tettek. Az ún. Első Alkotmányos Éra (I. Meşrutiyet, 1876–1878) során először tartottak parlamenti választásokat a birodalomban. A második, 1878-as választás során 69 muszlim és 46 nem muszlim alsóházi parlamenti képviselőt választottak meg. Az ifjútörök mozgalom által 1908-ban végrehajtott puccsot követő Második Alkotmányos Érában (II. Meşrutiyet, 1908–1920) egy többpártrendszer alapú, alkotmányos parlamentáris monarchia jött létre, amelyet az első években még kifejezetten liberális légkör vett körül. Az első parlamentjébe 142 török, 60 arab, 25 albán, 23 görög, 12 örmény, 5 zsidó, 4 bolgár, 3 szerb és 1 vlach alsóházi parlamenti képviselőt választottak be.

A látogatás ideje

A felsorolt események és körülmények teremtik meg azt a keretet, amelyben Rahmáni látogatását kell értelmeznünk. E vonatkozásban a legfontosabbak az Oszmán Birodalomban az 1840-es évek óta párhuzamosan zajló folyamatok: a keresztény alattvalók emancipációja a Tanzimat-korszak kezdetével, a keresztény és muszlim közösségek közötti ellentétek kiéleződése, amelyben az állam vagy passzívan, vagy a muszlimokat támogatóan lépett fel, valamint a nyugati országok beavatkozása az oszmán belügyekbe a keresztény közösségek védelmének érdekében. A másik lényeges pont egy friss esemény: a Második Alkotmányos Érá 1908. július 23-án, azaz alig néhány hónappal Rahmáni pátriárka magyarországi látogatása előtt kiáltották ki. Nem alaptalan a feltételezés, hogy a pátriárka utazását ekkor már javában szervezték, a váratlan fordulat mégis további jelentőséget kölcsönözhetett az európai körútnak.

A keresztények és a muszlimok között növekvő feszültség következtében egyre sokasodtak a keresztényeket érő támadások. Bár ezeknek egy része valójában az örményeket célozta és a szír keresztényeket csak közvetve érintette, számos esetben kifejezetten a szír közösségek ellen irányultak. Egy ilyen helyzetben a millet-rendszerben létező oszmán kereszténység az etnarchosként is szolgáló vezetője, a pátriárka révén tudott külső segítséget kérni. Mint láthattuk, az európai hatalmak számos alkalommal vetették latba befolyásukat a Portánál, így meg tudták akadályozni, hogy a helyi pogromok nagyobb területekre is kiterjedjenek. Ebben a keretben már önmagában is értelmezhető volna Rahmáni pátriárka magyarországi látogatása: a híveiért aggódó szír katolikus pátriárka megpróbál erős kapcsolatokat kiépíteni és fenntartani a közép-európai egyházi és világi méltóságokkal, hogy szükség esetén legyen kiket segítségül hívnia. Emellett nem hagyható figyelmen kívül a szír katolikusoknak a szír ortodoxok rovására történő fokozatos térnyerése sem: nem csupán a muszlimokkal, hanem a sok esetben a Portához segítségért forduló ortodoxokkal szemben is fontosnak bizonyulhatott az európai katolikus országok támogatása. Az első világháborút megelőző időszakra vonatkozóan fontos észben tartanunk, hogy az Oszmán Birodalom keresztény közösségei mind lélekszámukban, mind pedig befolyásukban megerősödtek, a folyamatos hittérítői munka következtében pedig fokozottan igaz ez a katolikus (és részben a protestáns) közösségekre.

Rahmáni pátriárka személye kapcsán a következő szempontokat érdemes kihangsúlyozni: tanulmányai és számos nyelven

publikált tudományos munkái alapján rendkívül széleskörű nyelvi és kulturális műveltséggel kellett bírjon. Egy cseh lap beszámolója szerint tíz nyelven tudott: arabul, szírül, törökül, görögül, latinul, olaszul, franciául, németül, angolul és héberül.¹⁰⁷ Mindemellett római tanulmányaiból és rendszeres utazásaiból fakadóan fontos személyes kapcsolatokkal is rendelkezhetett. Nem kizárt, hogy a vele megközelítőleg egyidős Városey Gyula érseket is ismerte már korábról.

Fontos továbbá kiemelni, hogy Rahmáni volt az, aki 1898-ban Mardinból Bejrútba helyezte át a székhelyét. Ezzel a lépéssel vagy elismerte, hogy a Tur Abdin környékéért folytatott küzdelemből a szír ortodoxok kerültek ki győztesen és ő inkább visszahúzódott a biztonságot jelentő levantei partvidékre, vagy pedig egyfajta reálpolitikusként igyekezett konszolidálni a helyzetet és ezért vonult vissza a túl ambiciózusnak vélt mardini központból. Ezáltal nem csupán a szíriai területeken sokkal jelentősebb számú híveihez került földrajzilag közelebb – hiszen a székhelyét Mószulba is áthelyezhette volna, ahonnan származott –, hanem egy olyan központba tért vissza, ahonnan könnyebben tudott kapcsolatot tartani a nyugati szövetségeseivel. Amennyiben ez utóbbi értelmezést fogadjuk el, Rahmáni olyan vallási vezetőként jelenik meg, aki nem csupán nyugatias műveltséggel bírt, hanem folyamatosan ápolta is a nyugati kapcsolatait és talán a diplomácia nyelvéhez is értett. E tulajdonságok fényében könnyebb megérteni a magyarországi és így kalocsai látogatását is.

A magyar érdek

Ami Magyarországot és annak keleti kapcsolatait illeti a tárgyalt időszakban, a Monarchiát az Oszmán Birodalom rovására történő balkáni expanziója már az oszmán keresztény alattvalók vonatkozásában is érdekeltté tette. Azonban a korszak szellemtörténetén egyre inkább eluralkodó turanizmus jegyében¹⁰⁸ az őseit Keleten kereső magyar elit maga is fontolgatta,

hogy a részben szír keresztények lakta Délkelet-Anatóliában kutatóintézetet hozzon létre, valamint ásatásokat és egyéb kutatásokat folytasson.¹⁰⁹ Ez azt mutatja, hogy bár a magyar elit nem avatkozott bele érdemben a helyi konfliktusokba, rendelkezett egy olyan elképzeléssel, mely alapján érdeklődéssel és potenciális érdekszféraként tekintett a szír keresztények által is lakott régióra.

A Magyarország és az Oszmán Birodalom közötti kapcsolatok, melyek az említett szándékok gyakorlati megvalósításához fontosak lehettek volna, a dualizmus korától folyamatosan javultak. Bár az 1878-as berlini döntés, mely a Monarchia számára lehetővé tette Bosznia megszállását, negatívan érintette ezt a viszonyt, ezt követően ismét javulás következett, amely egészen Bosznia 1908-as annektálásáig tartott.¹¹⁰ Az első világháborúban, miután 1915-ben Olaszország is hadba lépett az Oszmán Birodalommal szemben, utóbbi kiutasította az olasz, francia és orosz nemzetiségű egyházi vezetőket, az egyházi iskolák többségét pedig államosították. Német javaslatra az osztrák-magyar és német katolikusok vették át az így megüresedett helyeket és biztosították a pasztorizációt. Az erre vonatkozó, a német és magyar katolikus püspöki karok által szervezett 1915. november 25-i titkos tanácskozáson Csernoch János hercegprímás, korábbi kalocsai érsek elnökölt, Várady Lipót Árpád kalocsai érsek volt a levezető elnök és részt vett rajta többek között Jankovich Béla miniszter, Klebelsberg Kunó, Esterházy Miklós herceg, Orosdy Fülöp báró, valamint számtalan parlamenti képviselő és egyházi személyiség is.¹¹¹ Ezen a ponton érdemes visszautalni az 1908. október 22-i királyi audienciára, amikor mások mellett Rahmáni pátriárkát is fogadták a budai várban (lásd fent). Feltételezhető, hogy mind a tisztségek, mind az azokat betöltő személyek között jelentős átfedés volt a két találkozó során, és egyben jól mutatja, hogy az 1908-as látogatás nem csupán Rahmáni és hívei, hanem a magyar vallási és világi elit számára is jelentőséggel bírhatott.

Jegyzetek

A szerzők köszönetet mondanak Bábel Balázs kalocsai érseknek a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár ékírásos tárgyainak vizsgálatát lehetővé tevő engedélyéért, valamint Grócz Zitának és Matula Imrének a könyvtár látogatása során – illetve azt megelőzően és azt követően – tanúsított segítőkészségükért. Köszönet illeti továbbá Déri Balázst Rahmáni pátriárka latin nyelvű levelének (D1) szakszerű lefordításáért, Kövér András a Rahmánival kapcsolatos szakirodalom felkutatásában nyújtott segítségéért, Fodor Gábort a Vidéky Emil útbeszámolójára való hivatkozásért (19. jegyzet), valamint Hajas Juditot (Kalocsai Néplap) és Takács Karolinát (Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár) a *Kalocsai Néplap* korábbi számainak elérésében nyújtott segítségükért. A fennmaradó hibákért csakis a szerzőket terheli felelősség.

- 1 Everling 1999 és 2001 (a korábbi szakirodalommal), 2005, 2008 (B), 2013; Everling–Földi 2015. Ezen tárgyak egy része 2013 óta megtekinthető az állandó kiállítás keretében (Egedi 2013, 74). A publikálatlan ékírásos anyag csupán néhány tárgyra korlátozódik; közlésük előkészületben van.
- 2 Természetesen nem zárható ki az elvi lehetősége annak, hogy több, a hazai assziriológia számára ismeretlen magángyűjtemény is létezzon Magyarországon, de ezek együttes anyaga aligha lehet számottevő.

- 3 ELTE BTK Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszék: Everling 2008 (C–D) és 2013. PTE BTK Ókortörténeti Tanszék: Everling 2008 (A). Iparművészeti Múzeum: Mahler 1902; Csontos Katalin, a múzeum főrestaurátorának szíves közlése (2014. szept. 2.) alapján e bélyeges téglá ma már nincs a múzeum gyűjteményében, a sorsa tisztázatlan. Magángyűjtemények: Everling 2001 (no. 10) és 2013. 2013 őszén a vatera.hu weboldalon felbukkant egy Balatonfüred helymegjelöléssel árult, korábban egy holland aukciós-háznál vásárolt Gudea agyagszög, de a tárgy – a Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ érdeklenségétől kisérvé – az év végére ismét eltűnt. A 2016 szeptemberében egy török kamionban lefoglalt, 101 tárgyból álló együttes (vö. *Magyar Nemzet*, 2017. február 9., 12 és 2017. február 11., 12) urartui bronztárgyaihoz lásd Dezső–Niederreiter–Bodnár 2021. A más gyűjteményekben őrzött ékírásos tárgyak magyarországi másolataira e helyen nem térhetünk ki.
- 4 Kmoskó 1913; az assziriológiai irodalomban lásd Komoróczy 1976a, 23, 98. jegyzet (ill. 1976b, 128–129 ad 22:7).
- 5 Az építési feliratokkal ellátott agyagcilinderekről újabban lásd Taylor 2018.
- 6 Taylor 2018, 44 (a korábbi irodalommal).
- 7 Taylor 2018, 45–46.

- 8 Kmoskó 1913, 11.
- 9 Kmoskó 1913, 11. Kiegészítés: A felirat utolsó és első sora között rendszerint egy üresen maradó sáv jelzi a szöveghatárt – ez hol keskenyebb, hol szélesebb, de minden esetben megtalálható. A kalocsai példány esetében azonban ez a jellemző is hiányzik. Köszönet illeti F. Weiershäusert (LMU München), aki felhívta a figyelmünket ezen aspektus jelentőségére.
- 10 E szövegcsoportra a két vagy három kolumnába rendezett szöveg a jellemző, lásd Taylor 2018, 44–46.
- 11 Mivel a tárgy szimmetrikus, szövege pedig semmilyen irányban nem ad értelmet, a „bal” és „jobb” oldal kijelölése csak önkényesen lehetséges.
- 12 Kmoskó assziriológiai munkásságához lásd Komoróczy 1976a, 23, 98. jegyzet (ill. 1976b, 128–129 ad 22:7) és 2010, 66–67; vö. Ormos 2017, 27–28.
- 13 Kmoskó 1913, 11–12.
- 14 Kmoskó (1913, 11, 1. jegyzet) megjegyzi, hogy az ókori Mezopotámiában a tükörírást nem alkalmazták. Ez a szoros értelemben véve csak részben igaz: mindazokon a tárgyakon, amelyeknek feliratát a lenyomaton akarták olvasni (pl. pecséthengerek, bélyeges téglák készítéséhez használt bélyegzők), természetesen tükörírást kellett alkalmazni.
- 15 Kmoskó 1913, 12.
- 16 Újabbán lásd Michel 2020 (korábbi irodalommal); ez a tanulmány – a szerző saját kutatásainak súlypontjához igazodva – részben az óasszír táblákról készült hamisítványokra fókuszál.
- 17 Lásd Michel 2020, 42.
- 18 Az ókori hamisítványok ritka és igen speciális eseteivel itt nem foglalkozhatunk.
- 19 Banks 1904, 60. Magyar vonatkozásban megemlíthető Vidéky Emilnek az első világháború során Mószulban tett látogatása. Vidéky (1933, 60–61) az útbeszámolójában leírja, hogy Mószulban ekkoriban egyebek mellett pecséthengereket és bélyeges téglákat is lehetett kapni, és az érdeklődőt éjszakánként el is vezették olyan helyre, „ahol maga találhat ninivei emlékeket”. A Vidéky egy helyi beosztottjának eladott agyagtáblákat azonban egy német régész, „Hauptmann Jordan” – nyilván az Aššurt és Urukot is ásó Julius Jordanról (1877–1945) van szó – hamisítványként azonosította.
- 20 Bár a nyugati gyűjtemények kétségkívül őriznek hamisított agyagcylindereket, ezeket a legritkább esetben szokás publikálni, emiatt jóformán lehetetlen a kalocsai agyagcylindert más, hasonló tárgyakkal összehasonlítani. Az ékírásos szövegek legnagyobb online adatbázisában, a *Cuneiform Digital Library Initiative* (CDLI; <https://cdli.ucla.edu/>) által regisztrált tárgyak közül valamelyest hasonló tulajdonságokat mutat egy agyagcylinder, amelyet a Free Library of Philadelphia őriz: „FLP un32”, lásd <https://cdli.ucla.edu/P461021> (hozzáférés: 2022. április 2.).
- 21 Kmoskó 2017, 296. Hogy a mószi Hajjátok kapcsolatban álltak-e a bagdadi Hajjátokkal, akik számos alkalommal adtak el mezopotámiai régiségeket nyugati múzeumoknak (egyebek mellett a berlini és a chicagói gyűjteményeknek), netán maguk is érintettek voltak-e a műkereskedelemben, e sorok szerzői számára nem ismert.
- 22 Ormos 2017, 96.
- 23 Banks 1904, 60.
- 24 Kmoskó 1913, 11.
- 25 Kmoskó 1913, 11.
- 26 Lásd 3. kép; egy ilyen agyagszög kiemelését mutatja Simpson–Rey–Taylor–Tubb 2020, 279, Fig. 1.
- 27 Lagaš (Al-Híba) említését alighanem az említett uralkodói címből eredő tévedésnek kell betudnunk.
- 28 A mezopotámiai templomnevekhez lásd George 1993.
- 29 Lásd George 1993, 134 no. 897 (a korábbi irodalommal).
- 30 Steible 1991, 304–311 Gudea 48; Edzard 1997, 135–136 RIME 3/1.1.7.37.
- 31 A kéziratok listája a RIME 3/1.01.07.037 elsődleges publikáció vagy a Q000908 Q-szám segítségével hívható le. A szöveg a *The Electronic Text Corpus of Sumerian Royal Inscriptions* (ETCSRI; <http://oracc.museum.upenn.edu/etcsri/>) adatbázisában a „Gudea 037” azonosító alatt található, a következő magyar fordítással: „Ningirszunak, Enlil erős harcosának, Gudea, Lagas uralkodója, tökéleteset hozott létre: felépítette és helyreállította az E-ninnu-anzud-babbart” (hozzáférés: 2021. október 1.).
- 32 Ezek mellett számos múzeum őriz még dokumentálatlan példányokat; a szerzők egyike 2021 augusztusában a Museum für Kunst und Gewerbe Hamburg gyűjteményében bukkant két további, a szakirodalomban eddig nem jegyzett agyagszögre, ugyanezzel a felirattal. A műkincspiacon – különösen internetes aukciós oldalakon – szintén gyakran bukkannak fel további példányok, lásd pl. Simpson–Rey–Taylor–Tubb 2020, kül. 279–280.
- 33 Rassam 1897, 276; Simpson–Rey–Taylor–Tubb 2020, 275.
- 34 E minőségben számos, a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtárral kapcsolatos újságcikk említi a két tárgyat, az agyagcylinderre időnként „pecséthengerként” hivatkozva, a korukat pedig Kmoskó nyomán meghatározva – egyben azt a téves benyomást keltve, hogy a két tárgy azonos helyről és korból származik. Néhány példa (a teljesség igénye nélkül): *Új Tükör*, 19/47 (1982. november 21.), 36–37 (fotóval); *Új Ember*, 2002. szeptember 1., 16; *Petőfi Népe*, 2010. október 5., 5, 2010. október 26., 5 (fotóval) és 2011. május 12., 14; *Kalocsai Néplap*, 2018. augusztus 17., 8. A könyvtár saját kiadványai közül lásd Grócz 2017, 14 (fotóval).
- 35 A Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár aktáiból, KFL-I-1a. 35. ND Bibliotheca Vegyes iratok 1898–1923.
- 36 Déri Balázs fordítása.
- 37 Kmoskó 1913, 12.
- 38 Lásd <http://www.belyegmuzeum.hu/MAPAVIT-DMVA/21638.html> (Digitális Magyar Vízjel Adatbank, hozzáférés: 2021. szeptember 26.).
- 39 Lásd Kmoskó 1913, 11.
- 40 Grócz Zita szívélyes közlése alapján.
- 41 Kmoskó 1913, 11. Kmoskó „X. mezopotámiai főpap” címen hivatkozott Rahmánira; ennek célja talán az lehetett, hogy Rahmánival szemben érzett személyes ellenszenvét (lásd alább) véka alá rejtse.
- 42 Brock–Kiraz 2011.
- 43 Lásd Komoróczy 1972, 719. E felfedezésről a magyar lapok is beszámoltak, lásd *Pécsi Közöny*, 1898. november 6., 4 (Rahmáni kinevezése kapcsán); *Alkotmány*, 4/275 (1899), 8 és *Magyar Sion* Új sorozat, 13 (1899), 948–950, no. 57.
- 44 E művek jelentős része ma a Gorgias Press reprintjeként (2010–2012) könnyen elérhető: *Testamentum Domini Nostri Jesu Christi* (Rahmáni 1899a); *Acta Sanctorum Confessorum Guriae et Shamonaie Exarata Syriaca Lingua a Theophilo Edesseno* (1899b); *S. Ephraemi Hymni de Virginitate* (1906); *Studia Syriaca I–V* (1904; 1908a; 1908b; 1909a; 1909b); *I Fasti della Chiesa Patriarcale Antiochena* (1920); *Hymne de S. Ephrem Docteur de l'Église sur la Nativité de n. Seigneur* (1926–1927). Amint az a művek latin, francia és olasz nyelvűből is kiténik, Rahmáni pátriárka erős európai műveltséggel rendelkező közel-keleti egyházi főméltóság volt.
- 45 Rahmáni 1899a; 1908a; 1908b; 1909a; ezek közül Rahmáni 1908a és 1909a vannak dedikálva.
- 46 Lásd a 67. jegyzetet.
- 47 *Budapesti Napló*, 1899. december 12., 6; *Budapesti Hírlap*, 1899. december 12., 7.
- 48 Vaszary Kolos (1832–1915), 1891–1912 között esztergomi érsek.
- 49 *Esztergom és Vidéke*, 1899. december 31., 4; *Pesti Hírlap*, 1900. január 4., 9; *Budapesti Hírlap*, 1900. január 4., 7.
- 50 *Religio*, 61/2 (1902), 290–291.

- 51 E mozzanatot szintén említi Kmoskó 2017, 296.
- 52 *Alkotmány*, 1902. november 14., 5; *Budapesti Hírlap*, 1902. november 14., 7; *Hazánk*, 1902. november 14., 6; *Magyar Nemzet*, 1902. november 14., 5; *Pesti Hírlap*, 1902. november 14., 10 stb.
- 53 *Wiener Zeitung*, 1908. október 23., 19; *Budapesti Hírlap*, 1908. október 23., 7; *Pesti Hírlap*, 1908. október 23., 11; *Pesti Napló*, 1908. október 23., 9; *Az újság*, 1908. október 23., 8–9; *Prager Abendblatt*, 1908. október 24., 3; *Das Vaterland*, 1908. október 24., 8.
- 54 *Kalocsai Néplap*, 1908. október 28., 4.
- 55 *Esztergom*, 1908. november 1., 5. („a mult hét folyamán”).
- 56 *Pécsi Ujlap*, 1908. október 28., 1.
- 57 Vö. *Agramer Zeitung*, 1908. október 30., 5: „[s]eit gestern”; úgy tűnik, a következő napi magyar lapok ezt pontosítás nélkül vették át.
- 58 Juraj Posilović (1834–1914), 1894–1914 között zágrábi érsek.
- 59 *Wiener Salonblatt*, 1908. november 7., 12.
- 60 Zichy Gyula (1871–1942), 1905–1925 között pécsi püspök, utóbb kalocsai érsek (1925–1942).
- 61 *Budapesti Hírlap*, 1908. október 31., 10–11; *Az Ujság*, 1908. október 31., 8.
- 62 Lásd alább; vö. még *Pesti Hírlap*, 1908. október 10., 14 (beszámoló a hercegprímás kirándulásairól a budai hegyekben).
- 63 *Alphabetisch geordnetes Namensverzeichnis der vom... bis... angemeldeten Kurgäste Karlsbads*.
- 64 *Karlsbader Kurliste*, 1908. augusztus 29., Nr. 556.
- 65 Megnyitásáról beszámol: *Religio* 52/2 (1893), 112.
- 66 *Innsbrucker Nachrichten*, 1908. október 10., 5.
- 67 Összehasonlítás gyanánt álljanak itt Rahmáni 1907-es és 1909-es európai körútjainak ismert állomásai. 1907: Bregenz (*Innsbrucker Nachrichten*, 1907. szeptember 17., 3) – Prága (*Prager Tagblatt*, 1907. szeptember 21., 5) – Linz (*Linzer Tages-Post*, 1907. szeptember 29., 4) – Salzburg (*Salzburger Chronik*, 1907. szeptember 30., 6) – Innsbruck → Brixen (Bressanone) → Róma → Antiochia (*Innsbrucker Nachrichten*, 1907. október 4., 5). 1909: Karlsbad (lásd fent) – Linz (*Linzer Volksblatt*, 1909. szeptember 23., 4; *Linzer Tages-Post*, 1909. szeptember 24., 3; *Wiener Salonblatt*, 1909. október 2., 16) – Kremsmünster (*Wiener Neuigkeits-Welt-Blatt*, 1909. szeptember 30., 9) – Róma(?) (*Čech*, 1909. november 5., 2).
- 68 *Čech*, 1909. november 5., 2.
- 69 Ormos 2017, 28–30.
- 70 Míg Franciaország és Oroszország már hosszú ideje rendelkezett előjogokkal az Oszmán Birodalomban élő katolikus, illetve ortodox keresztény hívek protektoraként (lásd alább), az 1878-as berlini szerződés 62. cikkelye többek között az Osztrák-Magyar Monarchia számára is biztosította ezt a jogot. Bár nem jellemző, hogy a Monarchia a Balkánon kívül is élt volna e jogával, ettől az időponttól kezdve érthetőbbé válik, hogy egy közel-keleti katolikus egyházfő osztrák és magyar segítséget kérjen hívei és közönsége számára.
- 71 Kmoskó 2017, 297.
- 72 Kmoskó 2017, 297–301.
- 73 Ormos 2017, 96.
- 74 Vö. Kmoskó teológus kollégájának, F. Fellingernak a sokkal pozitívabb sarfői tapasztalatait: Ormos 2017, 32–33.
- 75 Trigona-Harany 2013, 153–173.
- 76 Ha készültek is ilyen feljegyzések, ezek a legnagyobb valószínűséggel a szír katolikus egyház központjával szolgáló Sarfében találhatóak meg.
- 77 *Esztergom*, 1913. június 8., 4.
- 78 *Esztergom és Vidéke*, 1913. június 5., 3–4.
- 79 *Esztergom és Vidéke*, 1913. december 25., 9–10; *Esztergom*, 1913. december 28., 5.
- 80 Walter Gyula (1855–1929), esztergomi kanonok, választott püspök, az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár könyvtárosa.
- 81 *Esztergom és Vidéke*, 1899. december 31., 4; *Pesti Hírlap*, 1900. január 4., 9; *Budapesti Hírlap*, 1900. január 4., 7.
- 82 *Alkotmány*, 1899. december 21., 6, 1900. január 2., 6 és 1900. január 3., 6; *Budapesti Hírlap*, 1899. december 21., 7 és 1900. január 3., 7; *Budapesti Napló*, 1899. december 21., 7; *Pesti Hírlap*, 1899. december 21., 10; *Hazánk*, 1900. január 2., 6.
- 83 *Pesti Hírlap*, 1900. január 4., 9; *Budapesti Hírlap*, 1900. január 4., 7; vö. *Hazánk*, 1899. december 23., 5.
- 84 <http://balassamuzeum.hu/muzeumunk/tortenete/> (hozzáférés: 2021. szeptember 27.).
- 85 Kocsis Anita, a MNM Balassa Bálint Múzeum intézményvezetőjének személyes közlése (2021. október 15.).
- 86 Bár az eredetiségükre tett megjegyzés a kalocsai hamisított agyagcilinder fényében ironikusan hat, valóban nincs okunk feltételezni, hogy az esztergomi feliratos agyagtéglák hamisítványok lettek volna: annyira gyakori tárgytypusról van szó, hogy egyszerűen nem érte, nem éri meg hamisítani őket.
- 87 A Magyarországon őrzött mezopotámiai feliratos téglákhoz lásd Everling 2001, 2008 és 2013.
- 88 Ezek közül is kiemelkednek az uri Amar-Suena (Kr. e. 2046–2038) és a már említett babilóni II. Nabû-kudurrî-uşur bélyeges téglái. Ezek gyakoriságát jelzi, hogy a Szépművészeti Múzeum mezopotámiai királyfeliratai is ezekbe a csoportokba tartoznak, lásd Everling 2001 (a korábbi irodalommal).
- 89 A millet-rendszer áttekintéséhez lásd Braude 1982, 81–83.
- 90 Güllü 2019, 288.
- 91 Seyfeli 2017, 10.
- 92 Güllü 2019, 293–308.
- 93 Seyfeli 2017, 6.
- 94 Seyfeli 2017, 2.
- 95 Woźniak-Bobińska 2020, 79.
- 96 Özcoşar 2014, 207–208.
- 97 Harrak 2011.
- 98 Seyfeli 2017, 12–21.
- 99 Seyfeli 2017, 21–22.
- 100 Néhány ilyen esetről a *Religio* című folyóirat magyar nyelven is beszámolt, pl. „**Nagyarányu visszatérés a kath. egyházba** történt e napokban Keleten. Rahmani Efrém antiochiai szír patriárka jelentette, hogy Sohdo Boutros (Péter) homsi, hamai és sadi di jakobita érsek, papságának és hiveinek tulnyomó részével, a kath. egyház kebelébe visszatért. Ennek a megtérésnek további hatása nem fog elmaradni.” (*Religio* 59/1 [1900], 244.) „**Áttérési mozgalom a nem egyesült szireknél.** A római egyházzal való egyesülés vágya mind szélesebb hullámokat vet a szakadár szirek körében. Ez év tavaszán a jakobiták szíriai patriarchája és más két metropolitája tette le a hitvallást *Rahmani* Ephrem kath. szír patriarcha kezeibe. A főpásztorok példáját a papság és a hívek is követik; máris több pap tért át hiveivel együtt; Mesopotámiában pedig 33 község katolikus papokat kért a szír kath. patriarchától. A *ain-wardi* tartomány lakói már mind áttértek. Az áttérési mozgalom Kelet-Indiában is észlelhető, ahol a szírjakobiták egyrésze a kath. egyházhoz, a másik része az anglikán egyházhoz kíván csatlakozni.” (*Religio* 72 [1913], 507.) „**Egy konvertált monofizita szír patriárka fogadtatása a Vatikánban.** November 1. óta Rómában időzik *Abd-ul-Masih* volt jakobita (monofizita) szír patriárka, ki folyó évi május havában hagyta el a monofizita szektát és tért vissza négy püspökkel, két chorepiskopossal, 51 pappal és sok világgal együtt a kath. egyház kötelekébe. Ezen megtérés előmozdításában nagy része volt *Rahmani* antiochiai szír patriárkának (székhelye: Mardin), aki jelenleg szintén Rómában időzik. A két főpap november 16-án a Szentatyánál tette hódolatát. (...) *Rahmani* patriárka pedig külön kért áldást a megtérés művének további folytatására a jakobiták közt, kik épen most nagy hajlandóságot mutatnak a kath. egyházba való megtérésre.” (*Religio* 72 [1913], 691–692.) A tömegesen át-

térő jakobitáknak és mindenekelőtt Rahmáni buzgó igyekezetének köszönhetően a szír katolikusok száma 40 év alatt 23.000-ról 70.000-re emelkedett (*Religio* 72 [1913], 471.) Egyébiránt a szír katolikus iratok publikálása is részben e folyamatot volt hivatott elősegíteni: „*Studia syriaca* czim alatt az apostoli buzgalmú és szellemű főpap, *Rahmani Ignác II. Ephrem*, a szyrusok antiochiai patriarchája, hogy az egyháztól már a kereszténység első századaiban elszakadtakat az egyház kebelébe visszavezethesse, szándékát azzal véli elérendőnek, hogy a szyriai nyelven fennmaradt s eddig ki nem adott kodexek tartalmának publikációját több füzetben közre fogja bocsájtani.” (*Religio* 63/1 [1904] 208.)

- 101 Özcoşar 2014, 210.
 102 Özcoşar 2014, 213–215.
 103 Woźniak-Bobińska 2020, 79.
 104 Gaunt 2006, 31–32.
 105 Gaunt 2006, 33–34.
 106 Woźniak-Bobińska 2020, 79.
 107 Čech, 1909. november 5., 2.
 108 A témáról részletesen legutóbb lásd Ablonczy 2016.
 109 Fodor 2021, 22–23.
 110 Fodor 2021, 13–14.
 111 Csorba–Fodor 2018, 330–332.

Bibliográfia

- Ablonczy B. 2016. *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története*. Budapest.
- Banks, E. J. 1904. „Spurious Antiquities in Bagdad”: *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 21, 60–62.
- Braude, B. 1982. „Foundation Myths of the Millet System”: B. Braude – B. Lewis (szerk.): *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Pluralist Society. I: The Central Lands*. New York – London, 69–88.
- Brock, S. P. – Kiraz, G. A. 2011. „Rahmani, Ignatius Ephrem II.”: S. P. Brock et al (szerk.): *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage. Electronic Edition*. Piscataway, online ed. Beth Mardutho, 2018. <https://gedsh.bethmardutho.org/Rahmani-Ignatius-Ephrem-II> (hozzáférés: 2022. február 22.).
- Chiera, E. 1938. *They Wrote on Clay. The Babylonian Tablets Speak Today* (szerk. Cameron, G. G.). Chicago.
- Csorba Gy. – Fodor G. 2018. „Mosony Lipót – Történeti kutatás és magyar kultúrpolitika Konstantinápolyban, 1914–1916”: *Századok* 152, 317–350.
- Dezső T. – Niederreiter Z. – Bodnár Cs. 2021. *Uratian Bronzes. A Preliminary Report on a Looted Hoard of Uratian Bronzes*. *Assyriologia 11 = Antiqua et Orientalia* 8. Budapest.
- Edzard, D. O. 1997. *Gudea and His Dynasty*. RIME 3/2. Toronto–Buffalo–London.
- Egedi B. 2013. „A Szépművészeti Múzeum újrarendezett egyiptomi kiállítása”: *Ókor* 12/4, 69–74.
- Everling J. Z. 1999. „Sumerian Texts in the Museum of Fine Arts / A Szépművészeti Múzeum sumer szövegei”: *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts* 90–91, 7–22, 149–155.
- Everling J. Z. 2001. „Cuneiform Royal Inscriptions of the Museum of Fine Arts / A Szépművészeti Múzeum ékirásos királyfeliratai”: *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts* 94, 7–26, 119–127.
- Everling J. Z. 2005. „The Modern History of a Sumerian Tablet”: *Specimina nova. Dissertationum ex Institutio Historiae Antiquae et Archaeologiae Universitatis Quinqueecclesiensis* 19, 25–30.
- Everling J. Z. 2008. „Amar-Suena Bricks in Hungary”: Szabó Á. – Vargyas P. (szerk.): *Cultus deorum. Studia religionum ad historiam. I: De Oriente antiquo et regione Danuvii praehistorica. In memoriam István Tóth*. Ókortudományi dolgozatok 1. Budapest, 147–182.
- Everling J. Z. 2013. „Raw Material for the Study of a Historian”: MS.
- Everling J. Z. – Földi Zs. J. 2015. „Talmi-Šarruma, an Unknown Scribe of the *hišuwu*-Ritual (CTH 628)”: *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires* 2015/69.
- Fodor G. 2021. *Magyar tudomány és régészet az Oszmán Birodalomban. A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet története. Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések*. Budapest.
- Gaunt, D. 2006. *Massacres, Resistance, Protectors. Muslim-Christian Relations in Eastern Anatolia During World War I*. Piscataway.
- George, A. R. 1993. *House Most High. The Temples of Ancient Mesopotamia*. MesCiv. 5. Winona Lake.
- Grócz Z. (szerk.) 2017. *A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár rövid története és válogatott könyvritkaságai*. Kalocsa.
- Güllü, R. E. 2019. „Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Süryani Kilisesi ve Süryanilerin İdaresi”: *Osmanlı Araştırmaları* 53, 287–319.
- Harrak, A. 2011. „Sharfeh”: S. P. Brock et al. (szerk.): *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage. Electronic Edition*. Piscataway, online ed. Beth Mardutho, 2018. <https://gedsh.bethmardutho.org/Sharfeh> (hozzáférés: 2022. február 22.).
- Kmoskó M. 1913. „A kalocsai érseki könyvtár ékiratos terracotta-hengere”: *Religio* 72, 11–12.
- Kmoskó M. 2017 [1916]. „Jelentés a szíriai katolikus missziók jelen állapotáról. Az 1915–16. tanév második felében végzett tanulmányútja alapján benyújtja Dr. Kmoskó Mihály egyetemi tanár”: *Ormos* 2017, 253–329.
- Komoróczy G. 1972. „Didascalia”: Király I. (főszerk.): *Világirodalmi lexikon. Második kötet: Cam–E*. Budapest, 719.
- Komoróczy G. 1976a. „A sumer–magyar nyelvrokonítás (Adalékok egy jelenség természetrajzához)”: *Nyelvtudományi Közlemények* 78, 3–38.
- Komoróczy G. 1976b. *Sumer és magyar? Gyorsuló Idő*. Budapest.
- Komoróczy G. 2010. „Az ókori Elő-Ázsia a pesti egyetemen: nemzeti célok vagy tudományos kutatás”: *2000* 22/12, 61–70 (újra közölve: Bács T. – Dezső T. – Niederreiter Z. [szerk.]: *100 év után. Emlékkonferencia a Keleti Népek Ókori Története Tanszék alapításának 100. évfordulóján*. *Antiqua et Orientalia* 1. Budapest, 2011, 25–34).
- Mahler E. 1902. „Fölratos agyagtábla Babylonból”: *Archaeologiai Értesítő* 22, 78–79.
- Michel, C. 2020. „Cuneiform Fakes: A Long History from Antiquity to the Present Day”: C. Michel – M. Friedrich (szerk.): *Fakes and Forgeries of Written Artefacts from Ancient Mesopotamia to Modern China*. *Studies in Manuscript Cultures* 20. Berlin–Boston, 25–60.
- Ormos I. 2017. *Egy életút állomásai. Kmoskó Mihály 1876–1931*. Budapest.
- Özcoşar, İ. 2014. „Separation and Conflict. Syriac Jacobites and Syriac Catholics in Mardin in the Eighteenth and Nineteenth Centuries”: *Byzantine and Modern Greek Studies* 38, 201–217.
- Rahmáni, I. E. 1899a. *Testamentum Domini Nostri Jesu Christi*. Mainz.
- Rahmáni, I. E. 1899b. *Acta Sanctorum Confessorum Guriae et Shamonaie Exarata Syriaca Lingua a Theophilo Edesseno*. Róma [reprint: *Analecta Gorgiana* 666. Piscataway, 2010].
- Rahmáni, I. E. 1904. *Collectio documentorum hactenus ineditorum ex codicibus Syriacis*. SarfÉ [reprint: *Syriac Studies Library* 12. Piscataway, 2010].

- Rahmání, I. E. 1906. *S. Ephraemi Hymni de Virginitate*. Studia Syriaca 1. Sarfê [reprint: Syriac Studies Library 143. Piscataway, 2012].
- Rahmání, I. E. 1908a. *Apocryphi hypomnemata Domini Nostri, seu, Acta Pilati*. Studia Syriaca 2. Sarfê [reprint: Syriac Studies Library 12. Piscataway, 2010].
- Rahmání, I. E. 1908b. *Vetusta documenta liturgica*. Studia Syriaca 3. Sarfê [reprint: Syriac Studies Library 12. Piscataway, 2010].
- Rahmání, I. E. 1909a. *Documenta de antiquis haeresibus*. Studia Syriaca 4. Sarfê [reprint: Syriac Studies Library 12. Piscataway, 2010].
- Rahmání, I. E. 1909b. Studia Syriaca 5. Sarfê [reprint: Syriac Studies Library 12. Piscataway, 2010].
- Rahmání, I. E. 1920. *I Fasti della Chiesa Patriarcale Antiochena*. Róma [reprint: Analecta Gorgiana 632. Piscataway, 2010].
- Rahmání, I. E. 1926–1927. *Hymne de S. Ephrem Docteur de l'Église sur la Nativité de n. Seigneur*. Bejrút [reprint: Analecta Gorgiana 657. Piscataway, 2012].
- Rassam, H. 1897. *Asshur and the Land of Nimrod*. Cincinnati – New York.
- Seyfeli, C. 2017. „Süryani Katolik Patriklîği'nin İdaresi ve Osmanlı Devlet Salnameleri (1847–1918)”: *Dicle İlahiyat Dergisi* 19/2, 1–27.
- Simpson, St J. – Rey, S. – Taylor, J. J. – Tubb, J. 2020. „Stolen, Identified, Returned: A Group of Antiquities from Tello (Ancient Girsu)”: *Sumer* 66, 273–281.
- Steible, H. 1991. *Die neusumerischen Bau- und Weihinschriften. I: Inschriften der II. Dynastie von Lagaš*. FAOS 9/1. Stuttgart.
- Taylor, J. J. 2018. „Some Practicalities and Aestheticics of Mesopotamian Foundation Prisms and Cylinders”: E. Cancik-Kirschbaum – B. Schnitzlein (szerk.): *Keilschriftartefakte. Untersuchungen zur Materialität von Keilschriftdokumenten*. BBVO 26. Gladbeck, 33–62.
- Trigona-Harany, B. 2013. *The Ottoman Süryânî from 1908 to 1914*. Munaqashat: Gorgias Studies in the Modern Middle East 3. Piscataway.
- Vidéky E. 1933. *Törökországi kalandok a világháborúban*. Budapest.
- Woźniak-Bobińska, M. 2020. *Modern Assyrian/Syriac Diaspora in Sweden* (ford. M. M. Moraczewska). Łódź.